

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ÅRSSKRIFT 2006

**HISTORISK FORENING
FOR GRAASTEN BY OG EGN**

HISTORISK FORENING
FOR
GRAASTEN BY OG EGN

ÅRSSKRIFT 2006

Redaktion:

Elsebeth Thygesen Kristensen

Kirsten Thomsen

Foto:

Hvor intet andet er angivet er fotografierne
fra lokalhistorisk arkiv.

Forsidebillede:

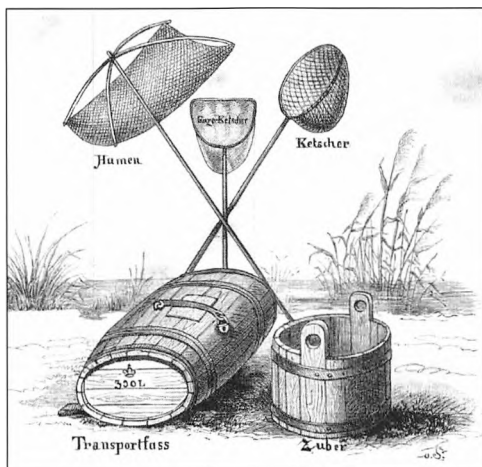
Slotspladsen i Gråsten.

Foto: Hans Chr. Lassen

Bagsidebillede:

Prinsessernes legehús

Foto: Hans Chr. Lassen

Redskaber til karpfangst

HISTORISK FORENING
FOR
GRAASTEN BY OG EGN

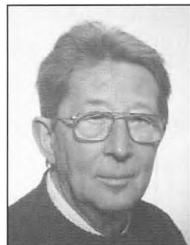
ÅRSSKRIFT 2006

Indhold

Gert Conradsen:	Kværs - Problemløsninger i landsbyen for 200 år siden	5
Preben Vagn Knudsen:	Karper og karpedamme i Gråsten	23
Sven Kjems:	Ordensmagten i Gråsten efter 1920	46
E.Thygesen Kristensen:	To kvindeskæbner	60
E.Thygesen Kristensen:	Årets gang	73
Else Egholm:	Beretning fra arkivet	80
Bodil Gregersen:	Årsberetning	82

Kværs - Problemløsninger i landsbyen for 200 år siden

I afødte Hans Sahls efterladenskaber fandtes forskellige håndskrevne dokumenter, hvoraf Gert Conradsen har udvalgt 4: to frikøbsattester fra 1749 og 1764, en brandforsikringsaftale fra 1792 og sidst en sneskovlingskontrakt fra 1804. Gert Conradsen fortæller om forholdene dengang og kommenterer de enkelte dokumenter.

1749 1764 1792 1804

Hvordan var levevilkårene for folk på landet i vores område for et par hundrede år siden?

Vi ved, at det var herregårdene, der var de dominerende elementer. De havde næsten hånd- og halsret over de landsbyer og deres beboere, der hørte under deres rådighedsområde.

I lang tid var det Ahlefelterne på Søgård, der var de toneangivende. Det var dem, der med nedlæggelsen af landsbyen Vårbjerg omkring 1549 oprettede Kværs Ladegård, og det var dem, der byggede Gråsten Slot.

Men herligheden varede ikke evigt. Med salget af Kværs Ladegård skete der en opdeling og splittelse af Kværs sogn. Tørsbøl-indbyggerne forblev under Søgård, mens Kværsboerne blev tillagt Ladegård, der i folkemunde og også officielt i den tyske tid efter 1866 blev kaldt og skrevet "Laygaard", hvilket bl. a. kan ses på de gamle kommuneskelsten, der er med i det lille hefte om mindesmærker i Gråsten Kommune.

I afdøde Hans Sahl, Kværsløkkes efterladenskaber er der dukket en del gamle dokumenter op, der næsten er som en røst fra fortiden, tiden fra for 257 - 242 - 214 og 202 år siden. Håndskrevne, selvfølgelig, dels på tysk og dels på dansk. Nogle, på trods af den høje alder, særdeles velbevarede, og andre der kun ved hjælp af lup, fotografisk forstørrelse og belysning af bagsiden kunne tydes. De kan med lidt fantasi godt give et indtryk af de mennesker, der på dette tidspunkt beboede, levede og formede livet i Kvær. Her gælder som Jeppe Aakjær skriver: " Hvert skimlet skrift, hver skjoldet alterbog har gemt et gran af slægtens ve og våde."

Det ældste fra 1749 er en frikøbsattest fra Peter Petersen i Tørsbøl stilet til kongelig landråd Jes Hieronymus von Thienen, daværende ejer af godset Søgård.

Livegen undersåt Peter Petersen, fæstebonde i Tørsbøl, anmoder underdanigst om ophævelse af forholdet til Søgård, da han kan overtage et halvt boel under Ladegård i Kvær.

Formedelst erlæggelsen af en frikøbssum på 50 mark lybsk, der indføres i Søgårds frikøbsregister, bliver ansøgningen imødekommet.

Denne Peter Petersen er stamfader til slægten Sahl på Lindegård i Kværsløkke.

Attesten er på tysk.

Det næste dokument er fra 1764. Det omfatter 23 tætskrevne sider, hvoraf det fremgår, at 28 navngivne boelsmænd fra Kvær frikøber sig fra alle forpligtelser over for Kvær Ladegårds ejer, Andreas Petersen, således at de overtager de af dem beboede ejendomme med landerier og beslag af såvel dødt som levende inventar for den sum på 16 958 rigsdaler og 16 lybske skilling, hvoraf de 4000 skal falde kontant.

Nu er de kværnbønder frie og selvstændige. Men med frihed følger ansvar og pligter.

Det er ikke kun fæstebønderne, der opnår deres frihed, for også hovedgården er fri. Den er nemlig fri for ansvaret for fæstegårdernes hele tilstand. Den skal ikke træde til ved bygningsvedligeholdelse. Den skal ikke yde hjælp med sædekorn, når vinteren har

været for lang og man derfor har måttet tære på reserverne. Alt hviler nu på de tidligere fæstebønder.

Det er bemærkelsesværdigt, at denne frikøbskontrakt er dateret den 30. december 1764. Det er 24 år før stavnsbåndet officielt blev ophævet i kongeriget.

Der foreligger yderligere to dokumenter, der adskiller sig fra alle de andre ved at være forfattet på dansk. Dette er i og for sig bemærkelsesværdigt, fordi alle officielle dokumenter blev skrevet på tysk. Årsagen kan være, at der ikke er tale om et dokument fra person til øvrighed og vice versa, men er en aftale mellem boelsmænd, parcellister og inderster i landsbyen, og der var omgangssproget jo dansk. De fortæller noget om tanker, handlemåde og problemer i et landsbysamfund for et par hundrede år siden.

Det ene er fra 1792 og er en "Brandforsikringsforeenbaring". Den skrivekyndiges fortrolighed med tyske formuleringer skinner tydeligt igennem; det er næppe en af boelsmændene, der er forfatter til teksten. Det andet er fra 1804 og er en overenskomst om sneskovling i og omkring landsbyen, "naar Veiene ved Vintertide overlægges med Snee", som det hedder i originalen.

I teksterne anvendes ofte betegnelsen boel og boelsmand. Et boel var betegnelsen for en landbrugsejendom, og var på ca. 100 tønder land. Nu var ikke enhver, der kaldte sig boelsmand eller boelsbesidder ejer af en ejendom af denne størrelse, for man kunne være ejer af $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{2}$ eller $\frac{3}{4}$ boel eller andre brøkdele og alligevel blive betegnet som boelsmand. Præstegården i Kværs var på dette tidspunkt et $\frac{1}{2}$ boel, altså på ca. 50 tønder eller 25 hektar.

Tekstens ordlyd og hele opsætning er næppe sket uden sagkyndig hjælp. Der er nok ydet assistance, måske af en af skriverne fra gods-kontoret på Ladegård.

Her bringes i deres fulde omfang den omtalte brandforsikring og sneskovlingskontrakten i deres originale tekst og med den formulering og den stavemåde man i 1794 og 1804 anvendte:

Brandforsikrings
Foreenbaring
oprettet og indgået
imellem og med
samtlige frikøbte boelsbesiddere i Quars

Vi samtlige Bohls-Inde
havere og Beboere i Quars be-
kender og giører herved vitterligen
imellem os at have oprettet og indgaaet
en Brandforsikring og en
Opsyns-Ordning til Brand-Skadernes
mueligste Afværgelse paa föl-
gende Maade og nemlig:

§ 1

Som det nu for det første er besluttet
og afgjort, at Byens saa kaldede Fire-
Mænd tillige skal være Brand-Op-
syns-Mænd, saa skal det paalægges dem,
med største Omhyggelighed at iagttage
deres Pligt tvende Gange om Aaret,
nemlig til Midsommer og til Juul, hos
enhver af Interessentskabet at giøre
Undersøgning og besee, om Skorstenerne
ere i den Stand holdene, og saaledes ren-
sede og fejede at ingen Fare fra den-
nem kunde befrygtes, item, om Lof-
terne i Back-Husene og andet, hvad
Navn det have kan, i saa forsvarlig
Stand holdes ey at kunde foraarsage
nogen Brand-Fare. Hos hvem de
derudi skulle findes nogen Mangel eller
Bröstoffældighed skal den samme uden

nogen Modsigelse være forfalden i 6 Skillings Brøde. Ligeledes bör de ogsaa eftersee, om hos enhver findes Lygter til at bruge i Udrummene, Loe eller Stald, og i den Stand for Ilde-Fare at være sikker. For hvert Steds ey havende Lygter Brødes 8 Sk. og for hvert Steds lastelige Lygter brødes 2 Sk. Denne Undersøgning giøres da altsaa som sagt en tvende Gange om Aaret, og i Fald fornöden eragtedes flere Gange, uden at Opsynsmændene derfor nyder nogen Betaling. Fandtes nogen af de Brödefældige det maatte være af Bohlsmandene eller andre Indsiddere paa deres Grund, modvillige til at betale deres forfaldne Brøde, skal Opsynsmændene være bemægtigede til at fratage dem Pant, indtil saalænge Betalingen følger og indstaaer da hele Naboskabet i saa Maade for ald den Ubrydelighed som der over fandtes eller haves kunde.

§ 2

Dersom da imod Forhaabning nogen ulykkelig Ilde-Brand hendede een eller anden af heri indlemmede Interessentskab, saa er til sammes nogenledes Skade-Ersættelse denne Foreenbaring bleven sluttet og afgjort, at efter en vis fastsat Taxt

på hver Bohlsbesidders Bygninger
 efter 600 Mk. og hans Indboe eller
 Meubler, item levende Creaturer, af Heste
 og Hornquæg efter andre 600 Mk. til Sum
 bliver sammenslagen, og at der efter denne
 Norm Brandskaden af begge Slags
 efter Andeel reguleres og beregnes
 til at ersætte den Skadelidende
 mod hvad han efter følgende Taxa-
 tion har lidet Skade paa.

Herpå haver samtlige Underskrevne selv taxeret deres Huuse, nemlig Jes Thomsens Huus for	500 mk.
item Stald og Lade og Backhuus for	150 "
Hans Clausen Assenholms Huus for	450 "
----- " ----- for Stald og Lade og Back Huus	150 "
Peter Petersen Bys	450 "
---- " ----- Stald og Lade og Back Huus	100 "
Chresten Nissens	500 "
Stald, Lade og Back Huus	100 "
Hans Jepsen	450 "
Stald , Lade og Back Huus	150 "
Peter Petersen Quarsings	550 "
Stald, Lade og Back Huus	150 "
Hans Petersen Knutzens	450 "
Stald, Lde og Back Huus	150 "
Lorentz Petersen Todsens	550 "
Stald, Lade og Back Huus	150 "
Chresten Damms	550 "
Stald, Lade og Back Huus	150 "
Lorentz Jürgensens	550 "
Stald, Lade og Back Huus	150 "
Lorentz Rossens	450 "
Stald, Lade og Back Huus	150 "
Peter Jansen Tofts	450 "

Stald, Lade og Back Huus	150 "	
Nis Todsens	450 "	
Stald, Lade og Back Huus	150 "	
Jes Petersen Küsters Huus for	450 "	
Stald, Lade og Back Huus	150 "	
Andreas Petersens Huus	450 "	
Stald, Lade og Back Huus	150 "	
Jens Clausens Huus	450 "	
Stald, Lade og Back Huus	150 "	
Johann Timmermanns Huus ialt	300 "	
Hans Thomsens Huus	450 "	
Stald, Lade og Back Huus	150 "	
Diedrich Tortsen in allen	400 "	
Jürgen Schmidts	80 "	80 Sk
Hans Mathiesen fra Quarsmark	300 "	
Johan Schusters Huus ialt	200 "	
Chresten Drechslers Sted	200 "	
Hans Schnidts --- " ---	200 "	
Hans Nissens Huus in allen	300 "	
Peter Detlefsen in allen	290 "	

§ 3

Dersom eens heele Bygning forulykkes, da nyder han af sammtlig Interesseskabet, uanseet at 600 Mark er den fastsatte Norm, hvorefter Skadens Ersættelse beregnes og erlægges, saa meget, som hvortil afbrændtes Bygninger efter for nedskrevne ved Taxation er bleven ilagt. Og nemlig den halve deel strax efter Skadehendelsen, og den anden halve Deel om et halvt Aars Forløb derefter.

§ 4

Skulde den Skadelidte have beholdt saa meget af Indboets Meubler, eller Creaturs af Heste og Hornquæg, som kunde slaktes eller vorderes til 600 Mk. da nyder han for denn fast ingen Skades-Ersættelse. Maa ikkun det han i bemeldte 600 Marks Værdis feylende bliver hannem gotgjort. Til Strids forböyelse er ogsaa bleven fastsat, at til Indboe og Meubler, hvori ogsaa Stald- og Mark-Redskaber af Vogne, Ploug og Harver skal være med ibegribes henregnes til Skade-Ersættelsen og til Creaturer af Heste og Hornquæg som da tilsammen udgiör Vordeelingen paa det af Brandskaden.+

+ beholdnes kan skee af tvende sagforstandige Taxations-Mænd af hvilke den Brandbeskadigte paa egen Bekostning

300 Mk. vælger den eene

300 Mk. og Med- Interessenterne

600 Mk. paa egen Bekostning den anden+

§ 5

Til den Brandbeskadigtes Forlættelse er og bleven fastsat, at hannem af hver Med-Interessent af Bohlsmmændene leveres 3 Traver Tag givendes og 2 Traver til Laans, hvert Kierv i det mindste til 12 p i Neget, og hvad som leveres til Laans, betaales igjen ved 3 Aars forløb. Ved husets Opbygning og Pladsens Reengiørsel beskaffes af hver et langt Kiørsel efter Bygnings-Materialer fra Flensburg og een Dags-Kiørsel giemmes ved Huuset, hvortil det forlanges, og til hvilken Tid. Formeldte Vedhielp er nemlig ellers at regulere og ved-

+item 4 Dages

Tjeneste af een Person,

der i det ringeste

er så gammel

at have været

til Confirmation.

bringe efter foranførte Norm af de fastsatte 600 Mk.

§ 6

Dersom Brandskaden arriverede imellem Hösten og Kyndelmisse, da leveres ogsaa den Skadelidende til, hvilken Tid han det forlanger 2de Læs Giöde men skeede Skaden imellem Kyndelmisse og Paaske, da kun 1 Læs. Hvilket ogsaa af enhver efter Proportion eller Norm af de fastsatte 600 Mk. er at vedbringe.

Syns-Mænd, som Brand- Opsynsmændene, skal det paaligge, at besörge for den Skadelidende faa ved Reguleringen, som Indhævning og Imodtagelsen af hvad, som hannem i forhidgaaende 5te og 6te §phe og følgende 7de og 8de §phe kand tilkomme.

§ 7

Af reent Korn nyder ogsaa den Skadelidende af Med-Interessentern efter foranførte Norm, saaledes, at dersom Brandskaden arriverede om Hösten, da sit Korn til Deels var inde, eller om det skeede imellem forbenævnte Tid og Kyndelmisse 3 Skip af hver Slax. Imellem Kyndelmisse og til Foraars-Sæden er saadet 2 Skiepper af hver Slax. Men imellem Foraars Tilsæd og Korn-Hösten gives ikkun af de 2 Slax, nemlig af Rug 2 Skiepper, og af Boghvede eller Tadder 2 Skiepper.

§ 8

Interessentskabet indgaar ogsaa at modtage af den Brandbeskadigtes Creaturer, af Köer eller ungt Hornquæg i behövendes Fald i forsvarlig Vinter-Underholdning med Fodring til May-Dag fire Stykker, for Hestenes Underholdning sørger han ellers selv, undtagen at til sammes Underholdning leveres af hver efter meerbemeldte Proportion og Norm en Halv Trave Havre.

§ 9

Skulde en af Interessentskabet faae i Sinde ganske eller Stykviis at bortsælge sit Sted, skal han være forbunden, saaledes at contrahere, at Kiöberen proportioneerligt, formedelst sin Haands rigtige Underskrivelse indgaar at vedpligte og i alle Maader at opfylde, hvad hannem efter denne Brand-Forsikrings Foreenbaring tilkommer, mod at han ogsaa ved begivende Tilfælde nyder, hvad samme udlover.

§ 10

Fik nogen i Sinde at udhyre sit Sted, indstaar han selv for alle ham efter merbemeldte Foreenbaring paaliggende Pligters Opfyldelse, da han ogsaa, som af sig selv forstaaes, har samme got at uude.

§ 11

De Med-Interessenter som ingen Hester eyer, concurrer til alle /Gud naadelig afværge/ sig hendende Brand-Skader, lige med de andre efter foran fastsatte Taxters Norm, da i Mangel af Kiørselen de har til Haandtjenesten at vedskaffe. For et langt Kiørsel 3 Dage og for et af de korte Kiørseler 2 Dage.

§ 12

Enhver af de sig heri forbundne Med-Interessenter skal det staa frit, naar han lyster, igen at træde ud af vor nærværende Brand-Forsikring, imod, for at udslettes han af sin forsikrede Capital betaler 1 Procent; Dog skulle til samme Tid en Brand-Skade i Interessentskabet være ham vitterlig, da har han ogsaa derfor uden at vedbringe til Brand-Skaden ved en ham her efter vedkommende Pligt. Til foranstaaende Foreenbarings Puncters nøye Efterlevelse og Opfyldelse forbinder sig samtlige Interessenter ved god Overleggelse og under alle de Udflugters Afsigelse og Begivelser, som dennem herimod skulde komme til gode, allerede være optænkt eller herefter at kunde vorde optænkt, item under deres samtlige Godsers og Eyendommens Pandtsætning og det formedelst deres egne Hænders Underskrift, med föyeligste Bön og Ergivning at Vedkommende Övrighed, som Godsets Jurisdiction-Herre, til

desto mere Gyldighed ville corroborere
samme. Saaledes skeet, Quars, den -----
1792.

Hans Jepsen	Diederich Lorentzen	
Chresten Nissen	Lorens Toft	
Lorentz Jörgensen	Nis Torsen	
Chresten Damm	Peter Quarsing	
Lorentz Rossen	Andreas Petersen	
Peter Toft	Hans Clausen Assenholm	Hans Thomsen

Bemærkninger til teksten: Det i § 6 omtalte læs "Giöde" er stald-
gødning. De anvendte måleenheder Trave - Kierv - Skieppe svarer
til: 1 Trave = 60 neg, 1 Kierv = 3 neg, 1 Skieppe = ca. 20 liter.
Enhederne efter: Kurt Petersen: Mål og vægt i Danmark -
Polyteknisk Forlag 2002.

Sneskovlingskontrakten:

Udkast

At man under Dags Dato imellem samtlige Quars-Boels-
besiddere oprettede Contract til videre Övrigheds Hensyn og
Approbation, hvorledes det fra nu af skal holdes naar Veiene
ved Vintertide overlægges med Snee, da efterdi en stor
Deel af Indvaanerne er langtfraliggende og fölgelig gan-
ske ubequem for dem at indfinde sig ved samtlige Snee-
bortskyllelse til behörig tid. Vi har altsaa besluttet
at afdeele deri 4 Parter og Foreenbarelser er altsaa
fölgende:

I. Boelsmanden Hans Clausen, Peter Thomsen, Peter Toft, Lorentz
Todsén, Lorents Rossen, og Per Petersen har godvilligen imod-
taget sig at opskaule den Vei fra Hans Clausens Huus i
Kragebjerg, Skovveien efter Byen, i Byen til Jes Thorsens
Huus, saa Gaden igennem forbi Kiærhuuset, over Heede-

grunden mod Sönder til Veiskellet mod Törsbüllmark og imod Südvest til Marskiel mod Törsbüllmark. Skulde disse benævnte Veie over Heeden over kort eller lang blive indhegnet med Grüft, saa maa samme Vei faa dens Breede hver af 4 Alen. Og dersom den Gadegrund fra Hans Staugaard til Degnens Huus skulde blive indtagen, maa samme Vei være fri Vei i det mindste 12 Alen.

Desforuden har de til Hjælp følgende Parcellister og Kaadner nemlig: Jacob Boysen, Hans Chr. Christensen, Nis Jörgensen, Hans Asmussen, Chresten Lorentzen, Jacob Petersen, Jörgen Erichsen, og Hans Staugaard. Til den anden Afdeling er følgende:

2. Andreas Petersen, Niels Jacobsen, Peter Ley, Nis Petersen, Jörgen Hansen, Chresten Petersen, Johan Simmermann, Hans Clausens Enke, Jes Todsens, Jep Hansen, og Jörgen Jepsen, og imodtager Landeveien fra Gravensteen, nemlig fra Kockhau af efter Byen, Johan Simmermanns Huus forbi, dog skal det følgende 3die Parti imodtage den Vei som kommer fra Quars-Lükke til Hans Clausens Huusets Indkiörsel, derfra modtager vi Gadeveien videre til Jes Thorsens Huus. Gaden derfra til Kroen er lagt til Skovveien, som allerede er anført. Fra Krohuset altsaa forbi Præstegaarden, Gaden igennem til Vesten over Heedelandet til Markskiellet imellem Quars og Sögaardsmark. Skulde den Vei blive indhegnet saa bekommer den tillige den til Sönder over Heeden i Brede 24 Alen. Naar den Mark, hvor Peter Ley boer skulde blive overmaade belagt med Snee, saavel som Veien igennem til Byen, saa forbinde Landindvaanerne sig, at lade kiöre uden for, dog ikke længere end der kan giöres Tid til til at rense. Naar den anførte Vei er passabel i Stand giort, maa samtlige Interessenterne indfra hvor Andreas Petersen, Niels

Jacobsen og Hans Jessen lettest kan udkomme til Landeveien, maa giöres Anstalt derfor, men dette tillades ikke uden i yderste Nödsfald, ellers maa de forbinde sig, at udhielpede dem efter Byen, enten fra Niels Jacobsens Vei til Byen, eller fra Andreas Petersens Vei. Til Hielp har de fölgende, neml.: Hans Jessen, Henning Lorentzen, Andr. Serbitz, Matth. Fritberg, Jens Nissen, Jörgen Schmidt og Peter Möller, og de Beboere der findes i Nabolaget ved Kresten.

3. Sker Begyndelsen for Efterfölgende ude fra Peter Schljakers Land, Peter Quarsings Huus forbi, den saa kaldede Lükkevei igennem til Lükkeledet. Af den Vei modtager Peter Quarsing sin Andeel for sin gandske 3/7 Boel i sin egen Grund for sig aleene: skulde de med ham ikke foreenes derom, saa underkaste begge Parter sig, hvad upartiske Mænd deri erkender. Den Vei som gaar over Peter Quarsings Land til Quarsballig, hjælper de ham at udskylle Fristeder i saa Fald skulde forlanges. I Fald store Mængder af Snee skulde findes, maa tillades at kiöres uden ved den forrige Vei for fölgende at beslutte, nemlig: Asmus Thorsen, Peter Detleffsen, Andreas Asmussen, Hans Knutzen, Diederich Tortzen og Hans Thomsen. Den Vei i Gaden fra Lükkeledet til Hans Clausens Enkes Huus underholder de tilfælles med det efterfölgend Parti,

4. Chresten Nissen, Chresten Damm og Peter Clausen imodtager den Vei over Ebbelgrund fra Laygaard til Quars Lükkeled. Gaden derfra til Hans Clausens Huus har de tilfælles med de næstforanförte. Til den 3. et 4. P. henhörer Johan Falck, Thomas Bauer, Mathias Ohlsen, Hans Pottges et Jep Jörgensen. I 3die P. er udeladt og hermed anført i saa Fald at Peter Quarsings Land til Quarsballig er be-

saet med Rug, forbinder Interessenterne sig at
hjelpe ham med Opskaulning.
Forstaaende alt uryggeligt at holde og ey ingen
Maade at fravige forbinder vi os formedelst
vore Hænders Underskrift, og beder ydmygst at vor
Övrighed vilde Approbere denne vores Foreenbar-
else. Quars, den 16. Marts 1804.

Peter Quarsing med vedholdende Haand

Jes Thorsen Dito

Diederich Tortzen Dito

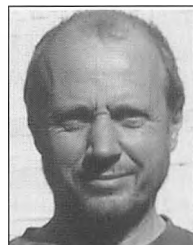
Chresten Asmussen

Fuldmagt for samtlige Naboer

Bemærkning: Der er enkelte uklarheder i Teksten. Der anvendes ord, som i dag ikke umiddelbart kan sættes i forbindelse med snerydning. Der tales om "bortskylning" af sne og "at udskylle". Det kan være dialektpåvirket, idet at skovle på sønderjysk hedder "å skøvl". "At forbinde sig", som adskillige gange anvendes, betyder at forpligte sig. Flere steder anvendes formuleringen, at man fra en lokalitet, f.eks. "Gravensteenveien fra Kockhau skal skovle efter Byen". Det skal forstås " i retning af byen" og her, er det selvfølgelig Kværs. Det er den nuværende Limbækvej. Ebbelgrund, der nævnes for 4. parts vedkommende er omtrent der, hvor gården Langelo ligger i dag.

Karper og karpedrift i Gråsten

Preben Vagn Knudsen, der har været ansat ved skovvæsenet i mange år, gennemgår i denne artikel den historiske baggrund for karpesfiskeriet på Gråsten. Han fortæller om fiskemestrene, der har været tilknyttet dambruget, især Rudolf Handke, om Statsskov karpedrift siden 1920'erne og op til i dag. Selve driften gennemgås kun kort for at illustrere arbejdet med karperne.

Den ældste karpedrift på Gråsten.

Der har været karper omkring Gråsten helt tilbage i Ahlefeldternes tid.

De første kilder om karper ved Gråsten, er fra beskrivelsen af de gråstenske godsers tvangsauktion i 1725. Heri nævnes flere damme, bl.a. Horskobbel dam med karper, der fiskes ud af folkene fra Rinkenæs og Sundeved, og Billeddam ved slottet.

Men hvordan fiskeriet og karpedriften er foregået under Augustenborgerne op til første slesvigske krig, under den danske periode indtil 1864 og til Augustenborgerne igen overtager godset sidst i 1800 tallet, ved vi intet om. Der har sandsynligvis ikke været drevet et egentligt karpedambrug. Karperne er blevet solgt efterhånden, som man har fanget dem sammen med ål, gedder og andre fisk fra søerne. I Augustenborg og Gråsten godsarkiv nævnes der i 1863 lejeindtægter fra Vestersø (Slotssøen), Hollænderdam og Billeddam. Lejen gjaldt også retten til at skære is. Fiskeriet har altså været lejet ud til lokale fiskere.

Hertug Ernst Günther og karpedrift.

I 1880 arvede Hertug Ernst Günther II, 16 år gammel, bl.a. Gråsten gods. I 1884 afskrev Ernst Günther sammen med sin

onkel Christian alle rettigheder til de tidligere hertugdømmer, og erkendte deres tilhørsforhold til den preussiske stat. Som erstatning fik hertugen overdraget stamslottene Augustenborg og Sønderborg, og han fik lov til igen at tage ophold på Gråsten slot. De to førstnævnte slotte var dog allerede taget i brug til andre formål, så hertugen ofrede Gråsten stor interesse. Han tilkøbte store skovområder, bl.a. hele den vestlige del af Rinkenæs skov blev købt fra egnens bønder, diger og ledsten vidner stadig i dag i skoven om de gamle bønderskove. Han oprettede teglværk, moderniserede bygningerne og anlagde fiskedamme.

På godset Primkenau i Schlesien, som Christian August II havde købt i 1853 for afståelsessummen fra den danske stat for deres slesvigske besiddelser, var der sidst i 1800-tallet karpedambrug med op til 44 damme på i alt 1000 Morgen (ca. 40 ha), det såkaldte "Sprottebruch" opkaldt efter floden Sprotte, der løber igennem området, hvor der blev produceret omkring 1000 Zentnern (ca. 50 tons) karper og suder om året. Ernst Günther anlagde nye damme og udvidede de eksisterende, så karpedrift blev et indbringende erhverv for Primkenau. I dag er der stadig under godset Primkenau et stort og indbringende karpedambrug.

På Gråsten havde hertug Ernst Günther sat sig for med Primkenau som forbillede, at rationalisere karpedambruget og gøre det lige så indbringende som i Primkenau. Hertugen ønskede at udvide karpedriften på Gråsten. Hertil hentede han fiskemester Rudolf Handke fra Primkenau. På det tidspunkt blev fiskeriet i søerne ved Augustenborg, det var bl.a. Mjang Dam, Lille Hav og Nydam samt en sø ved Sønder Hostrup udlejet, dels til fiskeri men også til rørskæring.

De øvrige søer dækkede et areal på ca. 14 ha., og det var bl.a. Hollænderdam og Billeddam, der var besat med karper og krebs. Der blev udvidet med nye søer til karpedrift som Storedam og Kujborgdam. Desuden var der Vestersøen (Slotssøen), Østersøen og Varnæs skovsø, hvor der drives søfiskeri, fordi de ikke kan tømmes.

Fiskemester Handke

Rudolf Handke er født den. 27. december 1871 i landsbyen Lauterbach, der ligger i umiddelbar nærhed af slottet Primkenau i Tyskland. I dag ligger det i det sydvestlige hjørne af Polen. Handkes forældre drev, som næsten alle andre indbyggere i landsbyen, et mindre landbrug, som Handkes bror sandsynligvis har drevet videre efter sine forældre. Handke arbejdede som ung på det hertugelige gods, og har sikkert gjort sig bemærket over for hertugen (sikkert Christian, Ernst Günthers onkel, der efter Frederiks død forestod forretningerne indtil Ernst Günther blev myndig), fordi han var velbegavet og stræbsom. Handke var én der ville videre. Han fik derfor sin uddannelse som förster og fiskemester på godset i Primkenau og arbejdede herefter i Sachsen og Brandenburg for at samle erfaringer. Handke blev ved ansættelsen hos hertugen "edsvoren jæger". Han aflagde en slags troskabsed til hertugen, og fik politimæssige beføjelser vedr. håndhævelse af jagt og fiskerisager.

*Familierne Handke og Biehl ved Humlebjergetsø ca. 1910.
(Foto C.C.Biehl)*

Den 1.april 1897 kom fiskemester Rudolph Handke til Gråsten. Han var da 25 år gammel.

Det første stykke tid fik fiskemesterparret bolig i det, der er det nuværende "Det lille hus" eller i folkemunde "Prinsessehuset" tæt ved slottet. Senere flyttede de over på "Øen" for at bo i det daværende "Inselhaus" eller "Øhus".

Handke blev ansat med pensionsordning startende med en løn på 1110 Mark, og i tiden op til genforeningen havde han en årsløn på 3300 Mark eller 5200 kr. årligt. Dette var mere end en skovfoged af 1. grad fik. Efter genforeningen blev lønnen noget mindre, nemlig 4600 kr, og den blev senere reguleret ned til 4200 kr.

Det var ved Handkes ankomst til Gråsten kun Hollænderdammen og Billeddammen der var anlagt som karpedamme. Inden længe var både Storedam og Kujborgdam etableret, samt dammene omkring selve dambruget. Det første stykke tid er der blevet produceret godt i dambruget, både karper og ørreder.

Yngel er der også blevet lavet i rigelige mængder, men ret hurtigt faldt mængden af yngel der overlevede. I 1913 opgav man helt at lave yngel på grund af for stor dødelighed. Under 1. Verdenskrig stagnerede fiskeriet yderligere, bl.a. fordi Handke blev benyttet så meget som skovfoged, at han ikke havde den fornødne tid til at holde fiskeriet i gang på en ordentlig måde.

Hertug Ernst Günther sendte omkring 1920 bud efter fiskeridirektør dr. Heyking, der kom op til dambruget for at finde årsagen til ynglens død. Han fandt ud af, at dambruget om sommeren kun fik vand fra en okkerholdig kilde ved Hingstbjerg, hvilket medførte et så lavt iltindhold, at den spæde yngel døde. Vandet skulle i stedet ledes gennem de tre ørreddamme inden det løb ned i dambruget, men genforeningen har nok stoppet det videre arbejde. Den dårlige tilstand i dambruget, da den danske stat overtog skovene omkring Gråsten, fik betydning for den måde karpedriften blev organiseret.

*Dambruget som det så ud i begyndelsen af 1900-tallet.
(Foto C. C. Biehl)*

Efter Genforeningen

Efter afstemningen, ønskede hertug Ernst Günther at afhænde Gråsten slot og gods. Hertugen indledte forhandlinger med den danske stat om salg af Gråsten og Augustenborg, men nåede ikke at afslutte handlen, før han døde i 1921. Det var således arvingerne, der solgte Gråsten, der så blev lagt under landbrugsministeriet. Skovene blev administreret af direktoratet for skovbruget, og der blev oprettet et Gråsten statsskovdistrikt den 1. november 1922, et par år efter de øvrige sønderjyske skovdistrikter.

Fiskemester Handke var faldet så godt til i de over 20 år han havde været i Gråsten, at han besluttede at blive, som den eneste af slotets tyske funktionærer, og ikke flytte med hertugen tilbage til Primkenau, som han havde fået tilbud om.

Skovriderne på Sønderborg og Gråsten distrikter forhandlede i 1922 med Handke om en forpagtningskontrakt på fiskeriet ved Gråsten og Mjang sø med flere, men Handke ville ikke have en så-

dan kontrakt, da han ikke havde kapital til at få forholdene omkring damme, munke (munken er den sluse, hvor vandet lukkes ud af dammen eller søen) og stembrædder og lignende bragt op til rimelig standard. At udbyde til højstbydende kunne være en risikabel affære med endnu dårligere forhold til følge, og skoven havde ingen erfaring med hvad fiskeriet kunne indbringe og hvad det kostede at drive. Begge skovridere så en god mulighed i at få sig denne erfaring, og var villige til på forsøgsbasis at overtage et delvist allerede igangværende fiskeri med mulighed for at overtage en erfaren og dygtig fiskemester. En sådan ville være svær hvis ikke umulig at få fat på. Det største problem ville nok blive afsætningen, da det hovedsageligt var Tyskland der aftog ferskvandsfisk, men den daværende valutasituation gjorde salg dertil umuligt; et nogenlunde marked var dog oparbejdet i de sydlige landsdele. Samtidig ville fiskemester Handke meget dårligt kunne undværes i vintermånederne som hjælp til tilsyn og udlevering af effekter. Handke blev så ansat på en slags prøveordning og skulle bl.a. hver måned aflevere regnskaber for fiskeriet, så der blev et grundlag et træffe beslutninger på.

Handke i båd på slotssøen ca. 1900-09. (Foto C. C. Biehl)

1. april 1923 blev Handke fastansat ved Sønderborg og Gråsten skovdistrikter, således at de to distrikter delte udgifterne med ca. $\frac{1}{4}$ til Sønderborg og $\frac{3}{4}$ til Gråsten distrikt.

For at kunne passe fiskeriet i søerne omkring Augustenborg på Als, var det nødvendigt at indkøbe 2 både og en del netredskaber og garn. Transporten til og fra Augustenborg foregik med toget.

1. april 1933 ophørte Handkes arbejde ved fiskeriet på Sønderborg distrikt, da der efterhånden var blevet udvidet så kraftigt på Gråsten, at han ikke længere havde den fornødne tid til også at passe fiskeriet på Sønderborg. Det var af største betydning, at fiskemesterens tid og betydelige arbejdsevne fuldt ud kunne udnyttes. Merudgiften for fiskeriet, regnede man med lethed at kunne opveje gennem forøgede indtægter, når de planlagte udvidelser og istandsættelser, bl.a. en oprensning af den store Kujborgdam, var tilendebragt.

Om arbejdet som fiskemester

Fiskeriet har taget det meste af Handkes tid. Der har været tilsyn med dammene rundt om slottet. I foråret blev ynglen fanget i Kujborgdam og Storedam, hvorefter den blev fordelt til Storesø (Margrethesø). Sommeren igennem blev karperne fodret med en blanding af knust majs og lupiner, for at de kunne få en god salgsvægt. Det foregik på den måde, at karperne simpelt hen kunne genkende Handkes gang hen til søen, hvorefter karperne strømmede til. Vandet blev helt oprørt af karpernes plasken under fodringen. Selve fodringen betroede Handke ikke til andre.

Sommeren igennem har der også været meget arbejde med at holde søer og damme fri for grøde og siv, der blev slået med le. Om efteråret blev de store spisekarper fanget i dammene omkring slottet. De blev forsigtigt lagt i jernbører og så kørt hurtigt om til klaringsdammene omkring fiskemesterboligen Øhuset. Her skulle karperne gå ca. 14 dage, inden de var rensat for muddersmag. Detailsalget foregik ved kilden ved Øhuset, men der blev også solgt karper til bl.a. Flensborg.

*Salg af karper ved kilden.
Handke til højre.
(Privatfoto)*

Dammene forblev tørlagte vinteren over, for at frosten kunne bearbejde bunden og slå eventuelle sygdomme ihjel. Ofte blev der sået havre i dammen om foråret for at øge mængden af naturlig føde til karperne.

Samtidig blev ynglen fra Storesø der nu var et år gammel, flyttet ned til dammene omkring slottet, for at blive fedet op i løbet af de næste to år. Især under fangsterne af portionskarper og sættefisk, har Handke haft en 3-4 mand til at hjælpe sig, og de blev holdt under skarpt opsyn; for det var af største vigtighed, at karperne ikke blev skadet på nogen måde.

*Handke med stor moderkarpe i
Storedam. (Privatfoto)*

Omkring Ørredhuset, var der blevet indrettet legedamme, opvækstdamme og opbevaringsdamme. Her blev der også lavet karpeyngel v.h.a. moderkarper, der blev sat ud i de små damme. Efter et par uger er denne yngel så blevet sat ud i de to opvækstdamme, hvor de har gået til efteråret inden de er sat ud som sættefisk i dammene omkring slottet.

Ål blev der også fisket efter i åluser og netværk. Om vinteren, når isen kunne bære, blev der stanget efter ål. Handkes svigersøn skulle også prøve, men han kunne til Handkes store morskab ikke fange noget. Handke forbarmede sig, og forklarede, at der skulle stikkes skråt, for ålene stod lige op fra bunden. Så gav det gevinst, men alle ål måtte afleveres til Handke, så de kunne blive solgt.

I Slotssøen blev der også fanget betydelige mængder af gedder, foruden suder og karudser. Alle fisk blev solgt til konsum. Der var også søfiskeri i Østersøen og Varnæs skovsø.

Hertugen havde rettigheder til at fange gydemodne ørreder i Blåkrog bæk ved Varnæs skovsø. Selve fangsten blev drevet af mølleren ved Blåkrog mølle, hvor der var opsat en ørredtene, et fangstredskab. Havørreden blev afstrøget for rogn, og de befrugtede æg blev så transporteret ned til "Ørredhuset". De æg, der var gølge, sad Handke så og sorterede fra med pincet. Arbejdet foregik i november måned og kunne vare i op til 14 dage, og det var et meget koldt arbejde. I en del af Rinkenæs bæk blev der fanget ørreder med ketcher, og endelig havde distriktet 1/20 andel af ørredfiskeriet ved Adsbøl bæk.

Ved siden af arbejdet med fiskene, var det også fiskemesterens arbejde at hjælpe skovfogeden med hans arbejde. Det kunne være assistance ved opmåling, nummerering og optagelse af regnskab overalt på skovparten, samt stå for udlevering af effekter i Over- og Nederstjernen, Roden Skov og Dyrehaven. Lejlighedsvis var det også udvisning, mærkning af de træer, der skulle skoves samt indsamling og modtagelse og kontrol af skovfrø. Da fiskemesteren var fast tilknyttet distriktet, påhvilede det ham også at føre opsyn med sko-

vede effekter, bistå ved almindeligt politiopsyn og hjælpe ved jagter sammen med skovfogeden og underbetjentene. Endelig skulle fiskemesteren afløse distriktets andre skovfogeder, hvis de i tilfælde af sygdom eller af anden årsag ikke kunne passe deres arbejde.

Om Handke

Handke var meget afholdt og en respekteret mand, der udstrålede stor autoritet. Han talte tysk, også efter genforeningen, kun hvis dem han talte med ikke kunne tysk, slog han over i et gebrokkent dansk. Hans stemme var kraftig og tydelig. Når der skulle skrives noget på dansk, fik Handke så Carl. C. Biehl til enten at skrive kladden, hvorefter Handke skrev den af, eller til at skrive brevet, som Handke så blot signerede. Senere beherskede Handke også dansk.

Transporten over til byen foregik i båd, og der blev ofte lagt til ved en lille bro bag ved biografejer Stehrs hus i Borggade. Handkes søn Emil Handke var gift med Stehrs datter Agnete Stehr. Ofte var det sådan, at det var Handkes familie der kom ned til Øhuset om søndagen for at tilbringe dagen der. Handke selv var meget svær at drive væk fra Øhuset, og når han en sjælden gang var på besøg hos datteren i Alnor, ja så var det noget af en begivenhed.

Handke havde ret til at tage nogle fisk fra til sig selv, men det var altid de mindste, han tog fra. Når han så var væk et øjeblik, gik Anna Handke ud og byttede dem til nogen, der var noget større. Under middagen kunne han så pludselig udbryde, at han ikke kunne forstå, at de fisk var så store!

Handke havde en forkærlighed for alle sprogets blomster, både tyske som danske, det husker skovfoged Chr. Bjerre-Larsen fra sin elevtid i 1938 på Gråsten distrikt. De blev især brugt, når der skulle hentes 1. års karper i Storesø (Margrethesø). Slusen var åben, og der var kun vand i den lange kanal i bunden af søen. I nattens løb var der kommet is på vandet, som de begyndte at slå i stykker. Handke råbte op, at isen forsigtig skulle gøres i stykker og smides op på land, ellers blev fiskene skadet. Handke viste stor omhu for fiskene og deres behandling.

Kronprinseparret

Det passede vist det gamle godsfunktionærpar godt, at der igen i 1936 kom herskaber på slottet. Kronprins Frederik og Handke kom vældig godt ud af det sammen. Når sommeropholdet på Gråsten Slot begyndte, stillede øvrigheden op til modtagelse ved hovedindkørslen til slottet. Handke gik også altid op for at hilse på, og han var da også den første kronprins Frederik gik over for at sige goddag til, øvrigheden måtte vente til bagefter.

Hvert år til jul modtog fiskemesterparret en pakke og en hilsen fra kronprinseparret Frederik og Ingrid, og efter Handkes død vedblev Anna Handke at få en hilsen hver jul. På et tidspunkt var kronprinsesse Ingrid på besøg hos Anna Handke, og på spørgsmålet om hvordan fru Handke havde det, svarede Anna Handke: "Ich friere meine Füsse!". Knap var Ingrid nået tilbage til slottet, før der blev leveret en varmegude til fødderne.

Handke vendte så at sige tilbage til slottet, da det var ham, der passede den lille bestand af krebs, der fandtes oppe i gartneriet. To af de små damme eksisterer stadigvæk. Når herskerne på slottet skulle på fisketure i Gråstens omegn, var Handke altid fører. Kronprinsen gik næsten dagligt over for at få en sludder med Handke. Der traf han lærer Agnhof, der havde spurgt Handke, om han måtte fiske i dammen nærmest Øhuset. Jo, det måtte han da godt, men der er ingen fisk der, men overlæreren sad et par dage med stang og snøre til heldet var med ham. Kronprinsen kom i snak med ham, og da de begge spillede tennis, blev ægteparret Agnhof tæt knyttet til den kongelige familie.

Der gik den anekdote om fru Handke, at hun engang, da daværende kronprinsesse Ingrid kom spadserende forbi i dårligt vejr, stod i sin køkkendør og kaldte: "Komm mal rein, Ingrid, hier ist so schön mollig" og derefter serverede kaffe ved køkkenbordet.

40 års jubilæum

Den 1. april 1937 kunne Handke fejre sit 40 års jubilæum som fiskemester, og som den eneste statsansatte fiskemester. På dagen var

der mange blomsterhilsener og telegrammer og mange mødte personligt op for at gratulere. Fra Gråsten distrikt fik Handke en flot lykønskingsmappe med hilsener fra kollegerne samt et stort flot slebet ølglas med årstallene 1897-1937 og initialer indgraveret med et tin-låg, til minde om dagen. I aviserne op til og omkring dagen var der flere notitser om jubilæet, de blev alle samlet i en mappe som Handke fik bagefter .

Handkes sidste tid

I 1937 begyndte Handkes helbred at skrante, det var begyndende hjerteforkalkning. I maj 1938 er hans helbred så dårligt, at han må bede om fritagelse fra arbejdet i 4 uger, og i juni bliver han da også ramt af en blodprop og indlægges på statshospitalet i Sønderborg. 15. marts 1939 skriver Handke sin anmodning om at fratræde sin stilling som fiskemester p.g.a. sygdom, og knap 3 uger senere den 3. april 1939 dør Rudolf Handke 66 år gammel. Han har da været fiskemester i Gråsten i 42 år.

Handke blev begravet lørdag den 8. april. fra sit idylliske hjem Øhuset ved karpedammene, hvor hans kiste var stillet op. Omkring kisten var lagt et væld af signerede kranser, bl.a. var der en stor laurbærkrans fra Kronprinseparret, en krans fra Statsskovvæsenet og mange af de andre institutioner, som Handke gennem sin virksomhed var kommet i berøring med.

En stor sørgeskare samledes for at følge Handke til hans sidste hvilested. Ved hjemmet holdt pastor Wassner en tale, hvor han fremhævede Handke som et eksempel på retliniethed og oprigtighed. Herefter blev kisten af 6 skovfogeder båret til rustvognen, der kørte gennem skoven forbi karpedammene til slotskirken. Her prædikede Pastor Troensegaard-Hansen, som understregede at Handke var en sjælden pligttro og flittig mand. Han var loyal over for det land og folk, han kom til at tjene. Denne karakteregenskab skaffede ham respekt og anerkendelse.

Jordfæstelsen fandt sted på Adsbøl Kirkegård. Ved graven talte skovrider Lindskov-Christiansen, der takkede for afdødes indsats i etatens tjeneste.

*Bisættelse fra
Gråsten
Slotskirke.
(Privatfoto)*

På familiens vegne takkede Pastor Troensegaard-Hansen for den store deltagelse og det trofaste venskab, der var blevet vist den afdøde og hans efterladte, hvorpå det store følge spredtes.

Under hensyn til Fiskemester Handkes sjældne pligtfølelse, dygtighed, retsindighed og loyalitet, indstillede skovrideren på Gråsten distrikt, at der blev ydet enken en så stor understøttelse som muligt - gerne som om Handke havde været tjenestemand, eller hvis det ikke var muligt, at der blev ydet fru Handke 3 måneders efterindtægt. Anna Handke flyttede fra Øhuset sommeren 1939.

En afløser søges

I slutningen af 1937 var distriktet begyndt at kigge efter en afløser til Handke, og det var ikke så let. Det man helst ville have, var

en person, der dels var uddannet som skovfogedaspirant, men også samtidig havde en ferskvandsfiskeriuddannelse. Det viste sig hurtigt umuligt, så distriktet indstillede sig på at ansætte en skovfogedaspirant med en god skovfogedeksamen, og så uddanne ham til ferskvandsfiskeri. Samtidig måtte han ikke være for gammel, men heller ikke for ung. En 40 årig ansøger blev anset for at være for gammel, og en 23 årig for ung - så det var svært.

Man ansatte skovfogedaspirant Hans Christian Damgård den 1. november 1937 som medhjælp for Handke og fiskeriet.

Hans Christian Damgård

Damgård startede i 1927 på Aabenraa skovdistrikt og tog i 1930 skovfogedeksamen. Efter 5 år som skovfogedaspirant på Sønderborg distrikt, kom han til Gråsten, hvor han fra starten kom i lære hos Handke, og efter hans død fortsatte Damgård som fiskemester, foruden at han hjalp til ved skovbruget.

For at indhente erfaringer fra andre karpedambrug, blev han i 1939 sendt 6 uger til Gisselfeldt gods. Ved prøveansættelsen i sommeren 1939 blev der udarbejdet en arbejdsinstruks over, hvilke opgaver fiskemesteren skulle varetage, meget lig Handkes arbejdsområder. Herefter flyttede Damgård ned i Øhuset.

I begyndelsen af 1940'erne kom krigen og de hårde vintre, som medførte en del besvær med fiskeriet. I de første år var fangsten meget god, helt op til 2,5 tons karper blev der f.eks. solgt i 1941/42, og der var pæne overskud på fiskeriet. I den periode var op til 18 mand beskæftiget ved fiskeriet i efteråret. I 1941 blev Damgård endelig fastansat.

Den 10. juni 1944 blev Damgård arresteret af det tyske sikkerhedspoliti, og i den tid han var væk, overtog skovfoged P. O. Johansen hans arbejde. Hans stod så for den daglige inspektion af damme og sluser, tilrettelæggelse af affiskning af dammene og salg af fisk, regnskab og udarbejdelse af indberetninger til fiskeridirektoratet. Johansen har også personligt foretaget udsætning og røgtning af ålekroge og afstrygning af havørred. Damgård vendte først tilbage til arbejdet i oktober 1945.

I 1944/45 blev der slet ikke fanget nogen karper, fordi al karpeynglen

var gået til grunde under de strenge vintre fra 39 til 42.

Karperne blev ikke fodret ret meget. Et par gange fik de knust majs, der blev slynget ud til fisken med håndskovlen, og det var ofte kun den sidste sommer inden fiskene skulle sælges som portionsfisk.

I Margrethesø var der udsat ynglende moderkarper. Om efteråret blev sættefiskene fanget og fordelt til de andre søer. Ynglen var over 11 cm store. Det var et både koldt og hårdt arbejde at fange karperne, og man måtte trække vod og være iført lange gummistøvler.

Ørrederne i Blåkrog bæk blev stadig strøget. Damgård kørte op til Varnæs skovsø på knallert. Ørrederne blev fanget og strøget på stedet, æggene blev opbevaret i en spand, der stod på knallertens tank. Fiskerikontrollen var også tilstede for at kontrollere, at alt gik rigtigt til.

Fra slutningen af 1960'erne blev der ikke længere lavet yngel i lege-dammene ved klæghuset. Det var svært for Damgård at få den fornødne hjælp stillet til rådighed, så der blev udelukkende satset på den naturlige yngel fra søerne.

Damgård fanger karper i magasindam.

Jeg kan huske at vi halvstore knægte af og til kørte med Damgård ud til Prinsessesøerne for at læsse fisk af, det var altid spændende.

31. januar 1977 stoppede Damgård som fiskemester og gik på pension.

Ib Emler

Som afløser for Damgård blev biolog Ib Emler ansat 1. april 1977. Han fortsatte fiskeriet efter karper og ål i en årrække, men da der ikke længere var et marked for salg af karper, prøvedes det at ændre produktionen til kun ål. Da der ikke er naturlig adgang til karpedamene for ål på grund af stemværkerne, blev der udsat store omkring 25 kg glasål hvert år hentet fra Højer sluse. Efter et par år blev de første ål fanget igen, og det viste sig, at de voksede meget hurtigt i forhold til det almindeligt kendte. Ålene kan som karperne godt lide varmt vand, derfor den hurtigere vækst. Ålene blev fodret med hakede skidtfisk fra Slotssøen. Der blev også lavet et put and take fiskeri i Gåsedam ved siden af skovridergården, hvor der blev udsat ørreder. Det stoppede dog efter kun et par år. Fiskeriet var igen udvidet til også at omfatte søerne under Sønderborg distrikt, hvor der blev fisket efter ål i Ketting nor og Mjang dam. Begge dele lykkedes ikke rigtigt, og grundlaget for at opretholde en speciel fiskemesterstilling i statsskovbruget forsvandt. I februar 1987 blev stillingen så nedlagt og fiskemesteren afskediget.

Karperne passede sig selv i en årrække, hjulpet af skovarbejderne Hermann Jørgensen og Heine Nielsen. De flyttede moderfisk og fangede portionskarper til lokalt salg. Distriktet var også i den periode leverandør til kong Konstantin og dronning Anne-Maries sølvbryllup i 1989 på Kronborg slot, hvor der blev leveret 4 store moderkarper og 10-15 portionskarper. Moderfiskene blev brugt som bordpynt.

Levende kulturhistorie

I 1989 blev der lavet en plan for en genoptagning af karpedriften på distriktet. Målet var at genoplive driften som et stykke meget speciel kulturhistorie. Jeg var med til at genoptage driften, men det vold-

te store problemer i de mange første år. Fiskemester Damgård var død et par år før, så det var meget svært at skaffe detaljeret viden om, hvordan fiskeriet oprindeligt var foregået. Der er næsten ingen skriftlige kilder om selve måden, driften foregik. Det lykkedes dog ved dels at tale med de personer, der stadig kunne huske noget om årets gang i dambruget, dels ved generelle litteraturstudier. Dertil kom mange "dyrekøbte" erfaringer for at få driften til at køre med en lille produktion af portionskarper og opdræt af yngel og sættefisk i dambruget.

Karpedambruget i dag

I dag drives karpedambruget ekstensivt; men så tæt på den oprindelige driftsmetode som det er muligt. Det er distriktets mål at bibeholde den specielle kulturhistorie som karpedriften på stedet er, at levere spisekarper til lokalområdet og forsyne godser og andre med karper til udsætning.

I 1999 blev de gamle fortræksdamme oprenset og sat i stand, så de igen kunne bruges og spændes med vand. Samtidig blev der etableret en ny legedam ved dæmningen mellem Guledam I og II. De gamle damme ved klæghuset var blevet for indeklemt og overskygget af bevoksningen, så det var ikke længere muligt at få temperaturen i vandet op.

Der produceres yngel i legedammene ved Øhuset, og karperne tilbringer det første år i fortræksdammene Guledam I og Guledam II. Om efteråret tømmes dammene, og fiskene flyttes ud i fededammene, der netop er blevet tømt for spisefisk. Fededammene, det er Prinsessesøerne, Storedam, Kujborgdam og Hollænderdam samt to damme i Sønderhavskovene. De øvrige søer og damme bruges ikke regelmæssigt. Der er tømning af den enkelte sø med 2 til 3 års mellemrum, for det har vist sig, at de udsatte sættefisk så har nået en passende størrelse på 1,5 til 3 kg pr. styk.

Da der ikke fodres mere, udsættes der kun det antal fisk i hver sø, som kan finde tilstrækkeligt med føde i den årrække, de skal gå der. Da det ikke altid er muligt at få karperne til at yngle, går der også moderkarper i fededammene, sådan at der også produceres naturlig yngel.

*Årets yngel fanges i Guledam for at blive flyttet ud i fededammene.
(Foto Gråsten Statsskovdistrikt)*

Jeg varetager arbejdet med karperne som en del af mit job som skovløber på Gråsten statsskovdistrikt. Foruden selve driften, med pasning af moderfisk, yngelpleje og opfodning af portionskarperne, er formidlingen til publikum om karperne og den historiske drift en vigtig del af arbejdet.

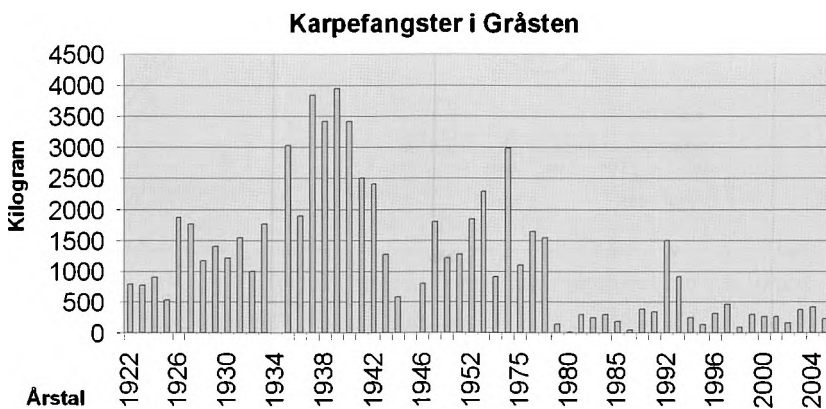
Der sælges karper op til jul. (Foto Gråsten Statsskovdistrikt).

Det gøres med op til flere offentlige arrangementer hvert år, bl.a. "Tøm en karpesø", der gennemføres hvert 3. år med op til 300 deltagere. Årligt er der karpesalg i december måned og mindst ét ekstra arrangement.

Fangsternes størrelse

Fangsten af karper har gennem tiderne svinget meget. Danmark er nord grænsen, hvor karper kan yngle, så det er medvirkende til, at ynglesuccesen ikke altid er lige stor.

Det har kun været muligt at finde fangsttal fra Genforeningen og fremad, og der mangler tal for årene 1954-71,81,87-89.

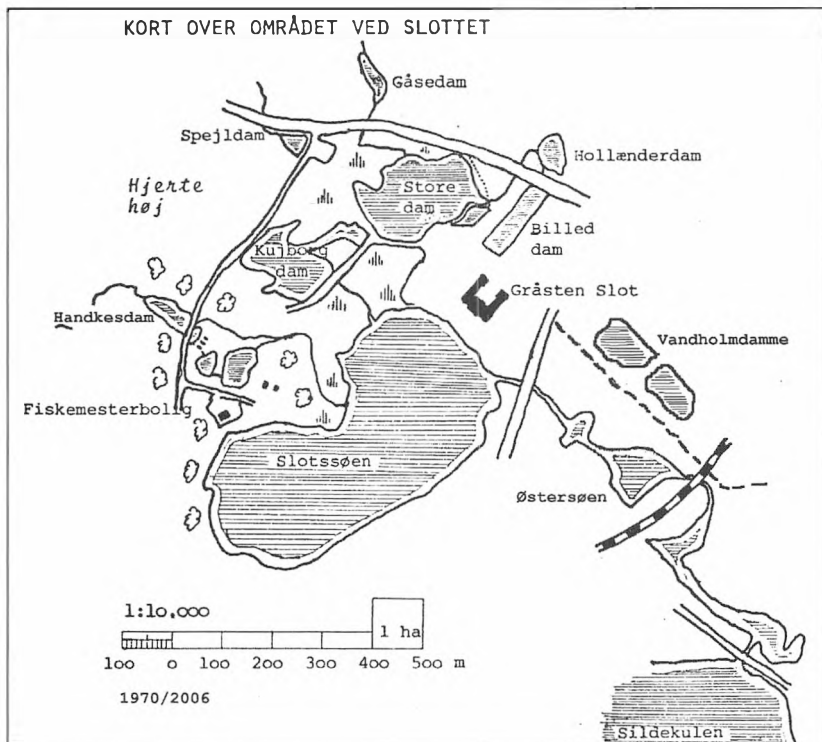

Fangsten af spisekarper de enkelte år. Mængder i kilogram.

Den bedste fangstperiode ligger fra 1935 til 1942. Det er i den periode, at der udvides med bl.a. Margrethesø. I dag fanges der 200-400 kg til det årlige lokale salg.

Karpedambrugets damme

En kort gennemgang af søer og damme knyttet til karpedambruget i Gråstenskoven.

Skitse over dammene omkring Gråsten Slot

Kujborgdam og Storedam

Fra 1900 til 1905 blev der anlagt to store damme nord for slottet, Kujborgdam og Storedam. Begge arealer havde hidtil været græsningsenge.

Billeddam

I slotshaven ligger en af de ældste karpedamme, nemlig Billeddam, der stammer helt tilbage fra 1500 tallet.

Hollænderdam

Oven for Billeddam og ved siden af slotsgartneriet ligger Hollænderdam. Også denne dam er en af de ældste, fra før 1863. Navnet stammer sandsynligvis fra det hollænderi der lå ved herregården.

Slotsdammene

I slotsgartneriet befandt der sig 4 magasin damme, der også blev brugt til krebs. I dag er der to damme tilbage bagerst i gartneriet.

Vandholm

Dammene i Vandholm er formentlig anlagt i begyndelsen af 1900 tallet. Arealerne var før blevet brugt som græsningsenge. I 1920'erne bliver dammene i Vandholm opgivet. I dag er dammene helt tilgroet med siv, elle- og pilekrat. I det sydøstlige hjørne af den sydligste dam, står stadig resterne af to gamle Gråstenæbletræer. Ifølge en tidligere arbejder på slottet, har der i hertugens tid været mange Gråstenæbletræer i netop Vandholm området.

Dammene omkring Øhuset

Omkring Øhuset er der et system af mindre yngledamme og lidt større fortræks- og opvækstdamme, anlagt omkring 1900.

Lige uden for Øhusets dør lå 3 mindre damme, der blev brugt til opbevaring af salgsklare fisk. I dag anes dæmningerne stadig bag ved kilden.

Neden for dæmningen ved Handkesdam var først en forvarmerdam for de 3 legedamme, hvoraf kun de to er i brug som legedamme. Længere nede ligger forstræksdammen, men siden 1913 bruges den ikke længere som sådan på grund af for stor dødelighed. Dammen benyttes mest som opbevaring af moderfisk. Den gamle strækdam fungerer som strækdam for enten yngel eller ældre karper.

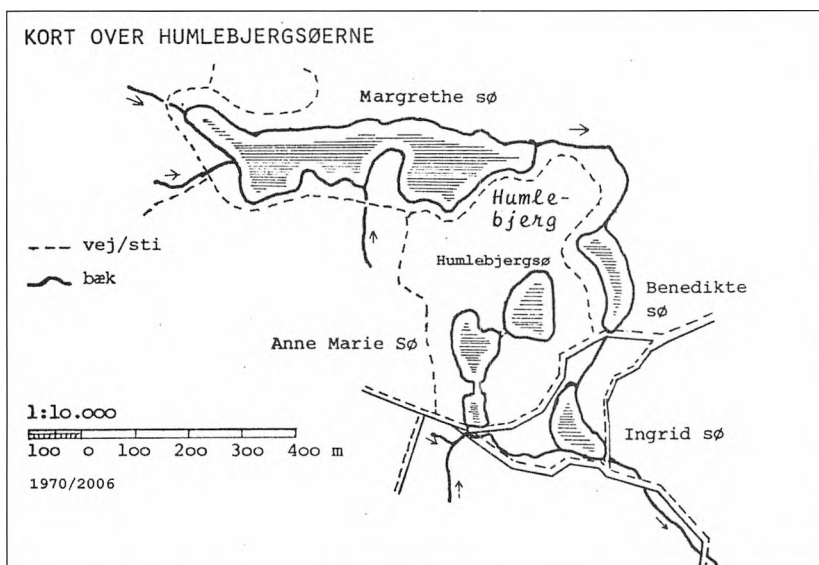
Forstræksdammen Guledam I blev sidst i 1970'erne oprenset, men den groede til igen. Efter at karpedriften igen blev genoptaget i 1990, blev Guledam I oprenset, og af de tre gamle legedamme ved klæghuset, blev de to lagt sammen til én større legedam, og den anden blev uddybet til magasin dam. Samtidig blev der lagt rør ned, så alle damme kunne spændes og tømmes uafhængigt af hinanden. I 1999 blev Guledam II oprenset, og ved samme lejlighed blev der anlagt en ny legedam mellem de to Guledamme, da de gamle ikke længere fungerede optimalt. Der er for mange træer, der skygger, så vandet ikke kan nå den rette temperatur til at karperne vil yngle. Den nye legedam kaldes Ny Legedam.

Handkesdam

Alfsbæk dammene, nord for vejen og klæghuset, fungerede som vandreservoirer, men blev også brugt til ørreder. I dag er der kun den nederste dam tilbage, som kaldes Handkesdam. Rester af dæmningerne kan stadig ses i dalen op mod Hingstbjerg.

Humlebjergsøerne

Oppe på Humlebjerg i Rinkenæsskov var der store arealer med græsning der blev lejet ud, men vandet til dyrene måtte køres derop. Ved meget lidt jordarbejde er det lykkedes at anlægge 3 damme, som samler overfladevandet, nemlig øvre, mellemste og nedre Humlebjergdam. Dammene er anlagt lidt efter 1900. Senere er dæmningen mellem de to nederste damme fjernet, så det er en stor lavvandet dam. I dag kaldes denne dam Anne Mariessø og den bagerste dam for Humlebjergsøen.

Skitse over karpedamme i Rinkenæsskov.

Benediktesø

Den dybe Dam eller Benediktesø blev anlagt omkring 1915. En dæmning med stemværk blev bygget tværs over den dybe dal (nok der-

af det første navn på søen), der løber oppe fra den nuværende Margrethesø.

Margrethesø

I Gråsten var der i 1932 blevet anlagt en stor sø i den nordlige del af Rinkenæsskov. Et større engområde var blevet sat under vand, og Storesø, der i dag hedder Margrethesø, på ca. 7 ha var skabt.

Ingridsø

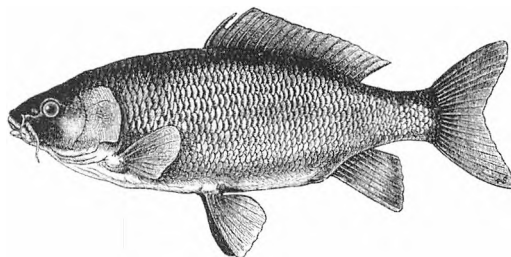
I 1970 blev den sidste karpedam etableret i Rinkenæs skov. Ca. 1,5 ha sumpskov blev ryddet for elletræer og krat, en dæmning med stemværk og ålekiste blev etableret, og snart var der vand på Ingridsø.

Adsbøldam

Ved Adsbøl bæk blev der ved opstemning af bækken blevet anlagt to damme før 1930. Dammene fungerede op til omkring 1950-60, hvorefter de blev tømt for vand og groede til med træer og buske. I 1990'erne blev området ryddet for træer, og de gamle stemværker blev forsøgt sprængt væk. Der står dog stadig meget af stemværkerne tilbage i dag, sammen med de gamle dæmninger.

Sønderhavskovene

Mellem 1923 og 1932 anlægges der 4 nye fiskedamme i de tilkøbte skove ved Sønderhav. I dag bruges stadig to af dammene, der i dag kaldes Springomdammene.

Ordensmagten i Gråsten efter 1920

Årsskriftet for 2005 indeholdt en artikel af Sven Kjems om retsvæsenet i Gråsten efter 1920.

I år bringes en tilsvarende beskrivelse af ordensmagten sammesteds. Den lille serie om retsmaskineriet afsluttes næste år med et bidrag af samme forfatter omhandlende advokaterne i Gråsten i samme periode.

Efter Tysklands nederlag i 1.verdenskrig 1914-18 åbnedes der mulighed for at befolkningen i Sønderjylland kunne stemme om, hvorvidt man ønskede, at landet efter 56 års fremmedherredømme skulle genforenes med Danmark.

Det var blevet bestemt i Versailles-traktaten, at afstemningsområdet skulle administreres af en international kommission, Commission Interalliée Slesvig (forkortet C.I.S.) Engelske og franske tropper skulle besætte landsdelen, der blev opdelt i zoner.

Alle tyske politifolk skulle under afstemningen være fjernet fra disse zoner, idet en politistyrke, bestående af landsdelens egne mænd, der med eventuel hjælp af besættelseskorpset på ca. 3000 mand, skulle opretholde ro og orden.

Allerede i sommeren 1919 fandtes i danske dagblade i landsdelen annoncer, som oplyste, at dansksindede mænd, der havde gjort krigstjeneste, søgtes til at varetage polititjenesten under afstemningen, og at disse, når afstemningen var afsluttet, eventuelt kunne indtræde i et regulært politi.

Afstemningen fik som bekendt det resultat, at der i 1. zone blev et klart flertal for genforeningen, medens 2. zone, beliggende syd for den nuværende grænse nåede til det modsatte resultat.

Den 15. juni 1920 blev det halve Sønderjylland, der hidtil var blevet kaldt Nordslesvig, under betegnelsen "De sønderjyske

Landsdele" indlemmet i Danmark. Denne betegnelse må efterhånden anses for at være forældet. Området bliver nu oftest kaldt Sønderjylland, mens den del af Sønderjylland, som forblev syd for grænsen, nu benævnes Sydslesvig.

Den ovenfor omtalte midlertidige politistyrke nåede ikke op på mere end ca. 250 mand. I 1921 var der kun 109 politimænd i korpset. De blev fordelt til de nye politikredse.

Den 28. juni 1920 vedtog Rigsdagen loven om de nye rets- og politikredse. Lovforslaget var blevet udarbejdet efter forhandling med det af Den nordslesvigske Vælgerforening nedsatte retsudvalg og med Rigsdagens eget "Sønderjyske Udvalg". Ved loven inddeltes Sønderjylland i 7 politikredse, blandt hvilke Gråsten ikke var nævnt. Der var således ikke lagt op til at Gråsten skulle være hjemsted for en selvstændig politikreds, skønt byen dog var blevet hjemsted for en underret.

Området var henlagt til Sønderborg og blev ledet af politimester **Erik Emil Jacobsen**, der dog i Hof- og Statskalenderen for 1921 også anføres som politimester for Nybøl herred og en del af Lundtofte og Vis Herreder. Der blev henlagt en politistation til Gråsten og 6 af de politifolk, der var ansat under C.I.S. ordningen blev overført til Gråsten.

Politiets lokaleforhold var lidt kaotiske i begyndelsen. Det første tilholdssted var i huset overfor posthuset, nu kaldet Egely (i folkemunde en overgang Revolvercafeen). Derfra rykkede man hen til Jernbanegade 8. Her husedes politiet indtil 1923.

Tim Hansen, som senere fik en lang karriere indenfor politiets administration, husker fra denne tid en episode på gaden netop ud for denne politigård. Han og Knud Nordeman, begge 6 år gamle, havde fundet en 1-krone-seddel på gaden, og den ville de måske have beholdt, men de frygtede, at de allerede var iagttaget inde fra politiets vinduer. De gik derfor ind på stationen med sedlen, hvor en politimand roste dem som ærlige findere og belønnede dem med 50 øre hver i "findeløn" For de penge købte de hver 50 lakridsgaretter.

Det var Tims første møde med politiet, men det skulle ikke blive det sidste.

Ved en lovændring i november 1922 blev der rådet bod på de midlertidige forhold. En ny Gråsten politikreds blev oprettet og kom til at omfatte sogne fra 3 herreder, nemlig størstedelen af **Lundtofte herred**, omfattende *Gråsten, Adsbøl, Rinkenæs, Kværs, Holbøl og Klipleve* samt ejerlavene *Tråsbøl, Grøngrøft* og *Kiding* fra Felsted sogn. Dertil kom, fra **Nybøl herred** *Ullerup* og *Nybøl* sogne samt *Egernsund*. **Vis herred** var blevet delt ved grænsedragningen. Kun Bov sogn kom med til Danmark og blev nu inddraget i den nye politikreds, som dermed kom til at strække sig fra Bøffelkobbøl i øst til Sofiedal i vest

Fra 1. januar 1923 var retskredsen og politikredsen nu sammenfaldende, hvad der naturligvis var praktisk for myndighederne.

Fra samme dato blev politikorpset hjemmehørende på Gråsten slot, der var blevet overtaget af staten, og hvor man nu stillede lokaler til rådighed

Samtidig blev den nye politimester **Holger Hans Vilstrup** indsat i embedet, og han indtog embedsboligen på 1. sal, hvor også dommer Gredsted havde fået sin bolig.

Mellem de to boliger var der en større stue, som blev benyttet af børnene i begge familier. Bl.a. havde Vilstrup en søn Arne og Gredsted en datter, kaldet Dutter. Tim Hansen har fortalt, at han omkring 1931 var kammerat med den lidt ældre Arne og at han har været til "bal" på slottet i den nævnte fælles "sal".

Om Vilstrup har Tim også fortalt en lille hændelse fra havnen i Gråsten, der var ny anlagt. Tim havde sammen med sin gode ven Knud Nordeman sejlet lidt rundt i Knuds jolle, da Vilstrup kom for at sejle i sin tomastede sejlbåd, der lå for anker lidt ude. Han spurgte om drengene kunne ro ham ud til skibet. Det gjorde de, og da han takkede dem for det, spurgte han, om de ikke havde lyst til at sejle en tur med ham om eftermiddagen. Der var ikke noget de hellere ville. Turen gik ned

til Okseøerne og Kollund, hvor "mester" skulle inspicere sin politistyrke, som var "linet op" ved molen. Det var en stor oplevelse for drengene at være med her.

Vilstrup disponerede over en ganske pæn styrke, dels langs med grænsen, men også i Gråsten.

Som ovenfor nævnt fik embedet tilforordnet 6 såkaldte C.I.S.- folk. De havde alle været med i krigen og skulle nu holde ro og orden her på stedet. De blev ansat som politibetjente, men avancerede ret hurtigt til overbetjente. (Denne grad er senere afskaffet og erstattet med politiassistenter)

Her nævnes navnene på styrken i Gråsten med kortfattede oplysninger.

Johannes Work, som blev landbe-tjent i Holbøl, hvor han virkede i mange år.

Lauritz Larsen var først landbetjent i Avnbøl men overførtes til Gråsten. Han boede på Ahlmannsvej og var far til den i Gråsten senere kendte fotograf Bemo Larsen.

Carl Bremer Møller, der på grund af sin ringe størrelse i folkemunde kaldtes Lille-Møller. Han boede i det såkaldte assistenshus ved Gråsten Bank Han blev senere stationsleder.

Nis Paulsen, der blev leder af motorkontoret. Da nummerpladerne på bilerne i Gråsten på et tidspunkt fik tildelt bogstaverne NP, mente man, at han havde en finger med i det spil.

Desuden kan nævnes politibetjentene **Abild** og **Jepsen**.

Udover den nævnte politistyrke af C.I.S.-folk kom der også kriminalbetjente. Den første var kriminalassistent **Poul Rättinge**, der fik en af boligerne på slottet. Den næste var **Leo Wilsøe**, Konkel.

Siden kom i 30-erne også krimi-

Carl Bremer Møller kom til Gråsten i 1920 som en af de første såkaldte C.I.S.-betjente.

nalassisterne **German Jensen** og **J.V. Hansen**. Sidstnævnte havde været grænsegendarm i Lydersholm.

Endelig fik stationen i Gråsten også en leder, nemlig **Søren Damsgaard**, der kom fra Sjælland men efter sit sindige væsen og sit sprog af dømme må have været en ægte vestjyde. Han boede i huset Slotsbakken 26, som han selv lod opføre.

Pm.Vilstrup blev den 1. januar 1932 forflyttet til Haderslev og politimesterembedet overtoges af **Axel M. Bjerre**. Han var født i Sorø i 1895 som søn af en præst og gik på Sorø Akademi, kendsgerninger som Bjerre ikke lagde skjul på. Også han var draget til Sønderjylland ved genforeningen. Han kom som ung kandidat over Ribe til Åbenrå, hvor han fik tjeneste hos Statsamtet.

Hans tid som "mester" i Gråsten var spækket med begivenheder, og han befandt sig her som en fisk i vandet. Man kunne i det ydre godt sammenligne ham med dommer Gredsted, idet han havde en meget slagfærdig optræden og en bestemt holdning til mangt og meget. Men han gik ikke i petitesser som dommeren. Han var mere til de store linjer. Således var han en del år Venstre-medlem af landstinget og var ret stolt over at have været med til at afskaffe det i 1953. Derefter blev han i stedet medlem af Åbenrå amtsråd, hvor han blev en god repræsentant for Gråsten.

Hans mange gøremål medførte, at han ikke ofte mødte i retten som anklager.

Da kronprins Frederik og kronprinsesse Ingrid var blevet gift i 1935, fik de som bekendt tildelt brugen af Gråsten slot som sommerresidens. Det betød en omvæltning for hele retsvæsenet i byen.

Både retten og politiet, som nu havde befundet sig på slottet i 12 år, måtte

Axel Møller Bjerre, politimester i Gråsten fra 1932 til 1965.

finde andre lokaler. Ligeledes skulle der findes egnede boliger til dommer og politimester m.fl.

Bjerre fik en lejlighed i stueetagen i en af kommunen nyopført bygning, Ahlefeldvej 10. På 1. sal blev dommerfuldmægtig Petersen anbragt.

Ejendommen Jernbanegade 8 i Gråsten tjente som politistation 1921-23 og igen fra 1936 til 1953. Derefter solgt til fotograf Ingwersen.

Domhuset blev bygget i Jernbanegade som nr.12. Dommeren fik en villa i nr. 10 og politiets kontorer blev indrettet i huset ved siden af, nemlig i Jernbanegade 8.

Her fik Bjerre også sin første fuldmægtig. Det var **Adam Moltke**, født 1906 i Ålborg, kandidat fra 1933, som begyndte i Gråsten den 1. august 1937.

Få år senere kom den tyske besættelse, der helt naturligt stillede store krav til politiets tilstedeværelse.

Bjerre fik nogle vanskelige år og havde flere sammenstød med tyskerne. (Herom kan læses i Poul Andersens bog om Gråsten.).

I løbet af de første krigsår blev politistyrken også udvidet noget. Her kan nævnes alsingeren **Jørgen Jørgensen**, der efter et par år i Århus kom til Gråsten i 1943, og **Jørgen K. Thomsen** fra Åbenrå. Begge disse kom senere til at møde som anklagere i retten.

Datoen den 19. september 1944 blev skæbnesvanger for både politi og grænsegendarmeri. Ved en landsomfattende aktion arresterede tyskerne et stort antal danske betjente, og langs grænsen tog man grænsegendarmerne. Også i Gråsten slog aktionen hårdt igennem. Tilfældigvis var Bjerre om morgenen kørt på jagt i Vilsbæk og da han erfarede, hvad der var sket, gik han under jorden en tid. Derimod blev fuldmægtig Moltke ført til Frøslev til internering. Desuden tog tyskerne også to af stationens betjente, der den dag var på politiskole i København. Mærkværdigvis kunne betjentene i Gråsten slippe væk fra stationen, idet tyskerne her mest var interesseret i at få fat i gendarmerne.

Fra **Tim Hansen**, der på det tidspunkt gjorde tjeneste som politibetjent i Bovrup, har jeg fået de nærmere detaljer om aktionen. Han var sammen med landbetjent Work blevet indkaldt til samtale med "mester". Denne var imidlertid ikke kommet hjem fra jagten, og mens man stod og drøftede dette, kørte to lastbiler op foran huset og nogle tyske soldater kom ind. En af dem spurgte, hvem der kunne tale tysk. Der blev peget på Tim, der derefter blev spurgt om vej til Grænsegendarmeriet. Han blev kommanderet ud i den ene bil, hvor han så, at Moltke allerede sad i den anden. Bilerne kørte så op ad Slotsbakken, hvor Paludan Müllers hus stadig lå som brandtomt. Gendarmerne var anbragt i vagtbygningen ved slottet. Tim blev sendt op ad trappen for at gå først ind. Indenfor mødte han først vagtmester C.M. Jensen og fik lejlighed til lavmælt at sige: Det er noget værre svineri det her!

Vagtværnet i Gråsten blev etableret i efter-året 1944.

Fra venstre ses: Christian Petersen, Niels Petersen, Hugo Schmidt, Lorenz Petersen, Walter Handke og Christian Jørgensen.

De blev efter 5. maj bevæbnet med stav og pistol og gjorde tjeneste indtil 1947.

En tysker havde dog bemærket det skete og skældte ud over det. Senere fik Tim at vide, at den pågældende var en dansk konditor fra Svendborg, der var sat i tysk uniform på Staldgården i Kolding. Vagtmester Jensen fik ordre til at ringe til alle grænseposterne om at stille et nærmere angivet sted kl. 15 med den tilføjelse, at hvis de ikke mødte, kunne det gå ud over kone og børn. Denne ordre kom til at koste konditoren livet i det senere retsopgør. Tim var nu fræk nok til at forlade bygningen. Han slog hælene sammen overfor chaufføren.

førerne, sagde farvel og gik med raske skridt mod Solbakken og ned gennem skoven. Også de andre betjente havde forladt deres tjeneste og gik under jorden. Derimod blev alle gendarmen taget med til Frøslev og senere sendt til Neuengamme..

Tim har senere fået at vide, at bilerne med gendarmene på ladet mødte en cyklist i uniform på vej op ad Slotsbakken. Det var Ove Bent Hansen, der havde været hjemme til frokost og nu mente, at han skulle på arbejde igen. Det kom han ikke. Han blev prajet og anholdt og kom med op på ladet. Hans cykel blev kastet i Slotssøen.

I den "politiløse" tid fungerede de såkaldte **vagtværn**, som var uniformerede kommunale korps. De skulle bekæmpe almindelig kriminalitet, men var ubevæbnede og formelt uden politimyndighed.

Med befrielsen den 5. maj 1945 indtrådte normale tilstande for politiet, som nu fik travlt med retsopgøret.

Der skulle ansættes flere kriminalbetjente til at undersøge de nye sager og ligeledes blev der brug for flere ordensbetjente til bevogtningsopgaver m.v.

I 1946 stiftedes Gråsten Andelsboligforening bl.a. med det formål at skaffe boliger til de mange nye folk, som flyttede til byen. Gaden Solbakken blev anlagt og der blev bygget 9 dobbelthuse, hvoraf nok halvparten kom til at huse politifolk. Af disse kan nævnes **A.A. Mathiesen** (senere borgmester), der sammen med German Jensen var de drivende kræfter i boligforeningen. Også **Kristian L. Olsen** og **K.V. Hansen** kom til at bo på Solbakken.

Også i boligforeningens afdeling på Kongevej flyttede der politi ind, såle-

*Kriminalassistent
A.A.Mathiesen.
Borgmester i Gråsten
fra 1970 til 1982.*

des **Walther Senger** (der også fungerede som førerprøve-sagkyndig) og **Jacob Petersen**. Jacob tog det ikke så nøje med påklædningen, den var til tider lidt daglig. Men han blev af kolleger karakteriseret som en god kammerat, der altid var parat til at hjælpe.

Som yderligere fuldmægtig var **Svend Viggo Lützhøft** kommet hertil i 1943. Han var 44 år gammel og havde været til søs før han i 1943 fik sin eksamen. Han var fuldmægtig sammen med Moltke i et par år og blev politiassessor i 1950 efter at Moltke var rejst.

Lützhøft var en ejendommelig fremtoning. Lille af vækst men med langt flagrende hår. Han kom til at bo på Solbakken med sin kone og to børn. Der gik frasagn om hans påholdenhed. Bl.a. sparede han på brændsel ved at fremstille "briketter" af våde aviser til at fyre med i kedlen. Han havde lært fransk på sine rejser og underholdt sig på dette sprog med politiets arkivmedhjælper, frk. Storm. Han blev tidligt enkemand, men varetog sit embede til sin 70 års dag i 1971. Siden var han stadig i mange år en markant figur i bybilledet. Han cyklede rundt med sit lange hår, der nu var snehvidt. Der var ikke en reception, som han forsømte. Han nåede at blive 90, idet han døde i Gråsten 2 dage efter sin 90 års dag.

Bjerre kunne ikke i denne travle periode klare sig med Lützhøft alene. Fra Tønder lånte han en kort periode **Johannes Feilberg Jørgensen** fra Skærbæk. Desuden lånte statsadvokaten i Sønderborg **Ole Simonsen** ud til Gråsten et års tid. Men fra 1. marts 1949 blev Bjerre godt og kompetent hjulpet af **Aage Kjær**, født i 1909 i Ørum(Djursland). Han var ungkarl og havde prøvet lidt af hvert, inden han kom hertil. Han blev her til 1955 og nåede inden sin afrejse at forelske sig i "byens smukkeste pige", men ungkarl blev han vist ved med at være.

I 1953 blev der igen lavet om på politiets placering i Gråsten. Den i 1942 opførte tyske skole var blevet konfiskeret af staten ved krigens afslutning. Den var jo for en væsentlig del opført af rigstyske midler og kunne nu udgøre et lille afdrag på det store mellemværende med værnemagten. Der blev søgt om dispensation, men det blev afslået, og i 1953 fik politiet rådighed over de rummelige bygninger på

Stationsleder J.P.Egebjærg Andersen takkes ved sin afsked i 1978 af politimester Iver Møller.

Stationsvej, som det hed den gang. Hele administrationen blev flyttet derhen og politimesteren fik en god bolig på 1. sal.

Bjerre blev ved med at passe sin gerning. Samtidig plejede han sine udadvendte interesser. Således var han en af drivkræfterne bag oprettelsen af en Rotary Klub i Gråsten. Fra oprettelsen af klubben i Åbenrå i 1937 havde han været medlem der og i 1958/59 været dens præsident. I 1963 kom turen til Gråsten. På Åbenråklubbens vegne var Bjerre fadder til klubben her og dens første præsident.

Nu nærmede hans afgang sig og han byggede i god tid et hus på Stjernevej, hvortil han med udgangen af februar 1965 trak sig tilbage. Han døde den 19. maj 1984 i en alder af 89 år.

En farverig person i politiets rækker var i 60erne den som "sheriffen fra Tinglev" kendte politimand **J. P. Egebjærg Andersen**.

Bjerre fik ham hentet til Gråsten som politiassistent i 1961 og i 1966 blev han udnævnt til stationsleder.

Egebjerg var en meget levende og synlig aktør i samfundet i øvrigt. Han blev hurtigt social-demokratisk medlem af Rinkenæs sogneråd og han nåede at blive dets formand umiddelbart før kommunesammenlægningen med Gråsten i 1966. Han var derefter medlem af Gråsten sogneråd - senere byråd - til sin død i 1981.

Afløseren til Bjerre var klar fra den første dag, idet den ny politimester, **Iver Møller**, tiltrådte fra 1. marts 1965 at regne. Han var født den 11. dec. 1918 i Vonsbæk, (ligesom sin forgænger søn af en sognepræst). Han havde været politifuldmægtig i Åbenrå, i Tønder og senest i Esbjerg, før han blev "mester" i Gråsten. Iver Møller var en ægte sønderjyde, der talte sproget - med Haderslev-accent. Under besættelsen havde han været Frøslev-fange. Han var gift med Astrid, en datter af Jes Christiansen fra højspændingsværket i Åbenrå, ham der kaldtes "skiden Jes" på grund af det irriterende kulstøv fra værkets skorsten. (Værket lå den gang inde i Åbenrå havn.)

Iver Møller var uhyre arbejdsom. Der var ofte lys til langt ud på aftenen i hans kontor på Politigården.

Grænsetrafikken i Kruså og Padborg og senere på motorvejen hørte under Gråsten politikreds og krævede fra tid til anden stor opmærksomhed.

Iver Møller, politimester i Gråsten fra 1965 til 1988.

Den sidste del af kong Frederiks regeringstid var også fyldt af begivenheder, der berørte Gråsten. De tre prinsesser blev gift i hurtig rækkefølge og efter kronprinsesse Margrethes bryllup med prins Henrik sluttede deres bryllupsrejse med en festlig modtagelse ved slottet i Gråsten. Iver Møller havde planlagt parrets triumftog minut for minut. Han var meget stolt af, at alt var forløbet så godt. Efter kong Frederiks død i 1972 fortsatte dronning Ingrid med om sommeren at besøge Gråsten slot og her samlede hun sin store familie. Det var Iver Møllers ansvar, at det kunne ske uden ubehagelige begivenheder. Det var ikke uden grund, at folk i Sønderjylland kaldte ham for "Dronningens Vagtmester"

Kommunalreformen i 1970 medførte, at de to politikredse Gråsten og Åbenrå blev lagt sammen. Der var diskussion om, hvad den nye kreds skulle hedde. Det siges at Johan Philipsen fra Lundtoftbjerg fik det sidste ord, så embedet fortsat kunne have hjemsted i Gråsten, dronningens by. Men meget af administrationen flyttedes til Åbenrå og embedets adresse blev fra 1. April 1973: Politimesteren i Gråsten, Haderslevvej, Åbenrå.

Iver Møller selv blev dog boende i sin embedsbolig i Gråsten indtil det i 1985 blev besluttet, at også dommerkontoret og rets-salen skulle anbringes i politigården. Så måtte "mester" flytte ud af sin gode bolig. Han flyttede til et nyt hus i Åbenrå og gik på pension ved udgangen af 1988. Han mistede ikke interessen for kongehuset og var altid med i billedet, når dronning Ingrid var i Sønderjylland

Iver Møller døde under havearbejde ved sit sommerhus i Ørby Hage den 19. maj 2000.

Siden Iver Møller flyttede fra Gråsten i 1985 er det gået jævnt tilbage med den juridiske besætning af embedet her i Gråsten og i øvrigt også med bemanningen på politikontoret.

Ved sin tiltræden i 1965 havde han som fuldmægtig Sv. Lützhøft indtil 1971. I en kort periode 1968/70 gjorde politifuldmægtig **Jørgen Paulsen** tjeneste her. Han havde sønderjyske rødder, idet hans far var mu-

seumsdirektør Jørgen Paulsen, Frederiksborg slot, der var født i Stenderup og havde sommerhus ved "Æ Huk" i Dalsgård.

I Åbenrå sad **Georg Gjelsing-Hansen**, som derfra passede retten i Gråsten.

Men egentlig hjemmehørende i Gråsten var til sidst kun **Marianne Kroman**.

Selvom embedets betegnelse endnu (i 2006) er Politimesteren i Gråsten, så bor den seneste mester, som i 1988 efterfulgte Iver Møller, **Peter Michael Mørup Hansen**, i Broager, og han kommer mest i Gråsten på gennemrejse til Åbenrå..

I løbet af sommeren 2006 er det ved lov blevet bestemt, at de nuværende politikredse - herunder Gråsten - nedlægges med udgangen af året.

De 4 nye storkommuner i Sønderjylland, nemlig Sønderborg, Åbenrå, Haderslev og Tønder vil sammen med de nye Vejen-, Esbjerg- og Vardekommuner komme til at udgøre den nye Syd- og Sønderjyllands politikreds med hovedsæde i Esbjerg. Den kommende politidirektør er udnævnt. Det bliver cand. jur. **Jørgen Meyer**, født i 1954 i Grønland. Han kommer fra en stilling som politimester i Kolding.

Hvilke konsekvenser ændringen vil have for ordensmagten i Gråsten, kan på nuværende tidspunkt (september 2006) ikke oplyses.

Sven Kjems

To kvindeskæbner på hertug Ernst Günthers tid

I denne artikel fortæller Elsebeth Thygesen Kristensen om prinsesse Feodora (1874 - 1910) og hertuginde Dorothea (1881 - 1967) og deres sommerophold på Gråsten slot i hertugdømmets sidste periode op til genforeningen i 1920.

Da den første slesvigske krig afsluttedes i 1851, måtte den daværende augustenburgske hertug Christian August II afstå sin arveret til sønnen Frederik og sælge alle sine besiddelser i det danske rige. Det skete i 1853, og ved den lejlighed blev der også afholdt en stor auktion på Gråsten slot over inventariet fra Gråsten og Augustenborg slotte. Indtægten herfra blev sammen med en afståelsessum på 3 mill.Rd. brugt til at købe godset Primkenau i Schlesien (er i dag en del af Polen med navnet Przemkow). I 1869 overtog sønnen hertug Frederik Primkenau og flyttede ind sammen med sin hustru, der var født prinsesse Adelheid af Hohenlohe Langenburg og børnene Auguste Viktoria (f.1858), Karoline Mathilde (f.1860), Ernst Günther(f.1863) og Louise Sophie (f.1866). Først i 1874 fødtes datteren Feodora.

I hertugfamilien havde det været skik, at det var hertugen, der helt og holdent i samarbejde med lærerne tog sig af børnenes opdragelse og bl.a.sørgede for, at de tre ældste døtre ikke blot fik en grundig huslig uddannelse, men også lærte at tage sig af gamle, syge og fattige og bringe dem mad og medicin. Han ønskede, at hertuginde helt kunne hellige sig sine egne interesser, bl.a.var hun en fremragende pianistinde, der gerne tilbragte timer ved sit flygel.

Da hertugen døde i 1880, var den lille prinsesse Feodora kun 6 år.

Til sin opvartning havde hun sin barnepige og en ung pige, der både var kammerjomfru og en slags legekammerat, men nu måtte der jo også sørges for hendes undervisning. Nyttår 1883 ankom til Primkenau en ung dame, Anna Wagemann, der skulle være lærerinde for Feodora. I be-

gyndelsen kun 2 timer om dagen. Hurtigt blev den dog udvidet, og prinsessens opdragelse og undervisning blev lagt i Anna Wagemanns hænder i den næste halve snes år. Ved sin ansættelse var hun 28 år - præstedatter fra et kultiveret og åndeligt interesseret hjem - og hun havde suppleret sin lærerindeuddannelse med adskillige kurser i musik, kunstforståelse, sprog og "almen viden". (havde endda lært syning og modepynt).

I de følgende år levede Anna Wagemann ved hertugindens hof og fulgte familien på dens talrige rejser bl.a.til Italien og Frankrig.

Da hertug Ernst Günther i 1884 blev myndig, var hertuginde, der indtil da havde bestyret Primkenau for ham, flyttet til Dresden, og i de følgende år tilbragte de som regel sommeren i Gråsten.

Efter det danske nederlag i 1864 kunne hertug Frederik være vendt tilbage Gråsten, men han kom her aldrig. Til gengæld fattede hertuginde Adelheid stor forkærlighed for slottet og egnen. I Anna Wagemanns erindringer findes et kapitel, der hedder Gråsten. Hun skriver ikke noget nøjagtigt årstal, men den sommer, hun fortæller om, må være mellem 1885 og 1888. Prinsesse Louise var med og hun blev gift i 1889 med prins Leopold af Preussen.

De to ældste døtre var allerede blevet gift, Auguste Viktoria i 1881 med den senere kejser Wilhelm II og Karoline Mathilde i 1885 med prins Frederik Ferdinand af Glücksborg. Endnu levede hertug Frederiks søstre, prinsesserne Louise Auguste og Amalie.

De berettede ofte om året 1848, hvor familien over hals og hoved måtte forlade slottet midt om natten uden at få noget som helst med

*Prinsesse Feodora,
9 år gammel. (Foto A.W.)*

Billede taget på Primkenau i 1888. (Foto: A.W.)

Blandt personerne på billedet ses Anna Wagemann i midten af øverste række. I 3. række fra venstre står hertug Ernst Günther med sine tre søstre, prinsesse Louise, kejserinde Auguste Viktoria og hertuginde Caroline Mathilde. De 3 drenge er kejserindens ældste sønner. Forneiden til højre står prinsesse Feodora mellem hertug Frederiks søskende, prinsesse Amalie og prins Christian.

sig og senere måtte leve i yderste fattigdom indtil 1853, hvor familien fik tildelt afståelsessummen for Gråsten og Augustenborg.

I sin bog om prinsesse Feodora fortæller Anna Wagemann om den hjertelige modtagelse af familien ved ankomsten til Gråsten - deputationer, der kommer for at vise respekt og afsynger sangen "Schleswig Holstein meerumschlungen". Ifølge Anna Wagemann var hele slottet blevet tømt af danskerne (hun har åbenbart ikke været vidende om den store auktion i 1853) og de smukke gamle møbler var blevet brændt på et stort bål på slotspladsen. Ved ankomsten var der til personalet kun anskaffet det mest nødvendige. Anna Wagemann fik et meget stort værelse. Ved den ene væg stod der en seng, ved

*Hertuginde Adelheid af
Schleswig-Holstein med
datteren Feodora i sin
konfirmationskjole.
(Foto:A.W.)*

den anden en servante, ved den tredje en kommode og ved den fjerde et klædeskab - ja og så var der også en stol. Hun blev så træt af at løbe rundt, så hun samlede alle møblerne i et hjørne. Sammen med prinsesse Louise og Feodora og hofdamen frk.von Roeder betrak de gamle kister med stof, så de kunne gøre det ud for taburetter og toiletborde. Der blev bygget sofaer af halmsække, og der var stor kappestrid om hvem, der kunne få det hyggeligste værelse. I nogle af værelserne lå der store stakke bøger på gulvet.

I slotskirken blev der prædiker vekselvis på dansk og tysk - de fleste "almindelige" mennesker talte kun dansk, så frkn. Wagemann og von Roeder besluttede at tage danskundervisning hos kordegnen.

Hertug Frederiks søskende, prins Christian og prinsesserne Henriette og Amalie talte altid dansk med hinanden. I selskab med andre talte de skriftsprog ("de talte dansk") og dels dialekt ("de snakkede dansk"). Man kunne høre folk sige: "Jeg taler ikke dansk, men

jeg snakker dansk" - og man kunne høre ældre mennesker beklage sig over, at de ikke mere kunne bede med deres børnebørn, der kun lærte tysk i skolen. Ifølge Anna Wagemann havde mange folk, især de, der levede i gode kår, "ægte germanske skikkelser."

Engang sejlede hun og prinsesse Feodora med en fisker langt ud på det åbne hav. Pludselig brød en storm løs, så de vendte om og roede af alle kræfter, men båden snurrede rundt som en top. Endelig nåede de land, men der blev sat en stopper for disse "havture", for fiskeren måtte tilstå, at de havde været i livsfare.

Anderledes idylliske var deres roture på søen, der var "omkranset af statelige træer, smukke haver og maleriske bondehuse" - ofte blev båden fulgt af et langt træk af svaner

Prinsesse Feodora var kunstnerisk begavet og holdt meget af at tegne og male, og kejserinde Auguste Viktoria anbefalede sin søster maleren Hans Looschen (1859-1923) som lærer. Han var som maler meget skattet i tyske hofkredse, og det resulterede i, at han i 1897 modtog indbydelse fra hertuginde Adelheid. Hans Looschen tilhørte

Prinsesse Feodora ved sit staffeli.

den senere så berømte Egersund - kunstnerkoloni og havde sammen med kone og barn indlogeret sig i Schumanns gæstgiveri i Egersund fra 15.7 - 15.9.1897, og hver dag tog han til Gråsten - ofte i sin sejl-båd - for at undervise prinsessen. Fru Looschen fortæller i sine notater om den periode, at prinsessen lærte at tegne efter levende model - ansatte på slottet - og samtidig benyttede Looschen lejligheden til at portrættere prinsessen. Af og til blev undervisningen afbrudt - der blev serveret te eller diner. Det skete også, at hertuginde Adelheid kom til stede, og Looschen sang duetter med hende og med prinsessen, der havde en smuk altstemme. Sammen med hofstaben blev der også foretaget udflugter til Dybbøl, Alnor, Sandager og Vemmingbund. Senere blev undervisningen fortsat i Berlin og Potsdam.

Til "Egersund-malerne" hørte også Ascan Lutterroth (1842 - 1923). Da han en dag besøgte slotskirken, traf han prinsesse Feodora, der var i færd med at arrangere blomsterdekorationer til høstgudstjenesten. Hertuginde og prinsessen besøgte Lutterroth på hans hotel for at se hans værker, og han blev også inviteret til middag på slottet.

Desværre har vi ingen billeder fra prinsessens hånd, men for nogle år siden fortalte en nu afdød dame i Gråsten, at hun havde en tegning af sin bedstefar, der arbejdede i slotsparken. Tegningen var blevet overbragt til familien med hilsen fra prinsessen af den daværende amtsforstander Zittelmans frue efter et besøg hos prinsesse Feodora kort før dennes død i 1910.

I en årrække havde prinsesse Feodora en selskabsdame, en frk. Meyer. Hun var datter af chokoladefabrikant Meyer fra Tangermünde. Prinsessen gav tilladelse til at lægge navn til en ny chokolade, og at indpakningen af chokoladen måtte bære hendes navnetræk i faksimile. Også en fjorddamper blev opkaldt efter prinsessen og "Feodora" var flagskibet i den flåde af dampere, som sørgede for trafikken på Flensborg fjord. Af andre skibe på fjorden kan nævnes "Albatros", "Ernst Günther" og "Alexandra", der var opkaldt efter en glücksborgsk prinsesse,

datter af Feodoras søster Karoline Mathilde og hertug Frederik Ferdinand i Glücksborg.

Nok elskede prinsesse Feodora slottet, sønen og især "Feodoras bugt", hvor hun holdt af at tegne og male, men hun færdedes også gerne i omegnen. En anekdote fortæller, at hun og hendes selskabsdame engang besøgte Munkemølle. Forpagter Wommelsdorff var naturligvis bæret over besøget - og meget flov, da han opdagede, at hans gravhund havde taget plads i en lænestol. Den blev jaget ned og skammet ud - men da det viste sig, at det faktisk var prinsessens hund, der havde hygget sig, bukkede Wommelsdorff dybt og undskyldende for "hofhunden".

Også efter hertuginde Adelheids død i 1900 besøgte prinsessen Sønderjylland. Bl.a. tog hun i 1908 - to år før sin død, ophold i Voigts Afholdshjem i Asserballeskov, hvor hun ved opholdets afslutning indskrev sig i gæstebogen og forærede værtparret et signeret fotografi.

*Under et ophold i Asserballeskov afholdshjem i 1908 forærede Feodora værtparret et foto med sin signatur.
(Foto: Lokalhist. arkiv Augustenborg)*

En væsentlig kilde til oplysninger om prinsesse Feodora er hendes niece prinsesse Viktoria Louise, der var datter af kejser Wilhelm og kejserinde Auguste Viktoria. Hun holdt meget af turene med kejserindens yacht "Iduna" fra Glücksborg til Gråsten og fortæller om besøgene på Gråsten slot, men især meget om "tante Feo". Hun var jo meget yngre end sine søskende og forekom derfor søskendebørnene mere at være nærmere ved dem aldersmæssigt. Desuden var hun langt mere selvstændig end det på det tidspunkt var normalt for en ung kvinde af hendes herkomst og opdragelse.

Efter en samtidig kilde efterlod prinsesse Feodora sig ca. 300 tegninger og malerier, men i sine senere år måtte hun opgive denne beskæftigelse på grund af svigtende helbred. Hun var også meget litterært interesseret og udtalte selv, at hun måske skulle have valgt forfatterskabet. Hun udgav 3 bøger - under pseudonymet F.Hugin, F for Feodora og Hugin for den ene af Hugins ravne - og en digtsamling, hvor digtene især er præget af hendes kærlighed til naturen - i et af digtene skriver hun linierne:

Zwischen den flüsternden Buchenwäldern
Zwischen den wogenden Ährenfeldern
Zwischen den Seen den heimlichen klaren
Wildenten im Riedgras zu Scharen
Liegt es - das weisse Schloss.

En beskrivelse, der passer godt på Gråsten slot!

De to andre bøger fortæller om schlesiske skovarbejdere og sleviske fiskere. De var påvirket af den på den tid kendte og værdsatte hjemstavnsforfatter Gustav Frenssen, som Feodora brevvekslede med vedrørende den første roman om de schlesiske skovarbejdere.

Hun var levende interesseret i sine medmennesker og så det som sin pligt at hjælpe og støtte, hvor det var nødvendigt, bl.a. de sle-

svigske fiskere. For hende var det også magtpåliggende at vise den yngre generation, hvordan man skulle forholde sig til livet, der heller ikke altid havde været lige let for hende selv.

Niecen fortæller, at prinsesse Feodora på et tidspunkt gik meget op i at lære "brandmaling", en dekorering af træ, som var meget moderne i "Jugendperioden". På spørgsmålet om interessen for denne kunstart svarede hun: "Også en prinsesse må lære at kunne klare sig selv, for en omvæltning af de bestående ting er dog ikke umulig". En fremsynet betragtning på et tidspunkt, hvor det tyske rige og kejserdømmet var på højdepunktet.

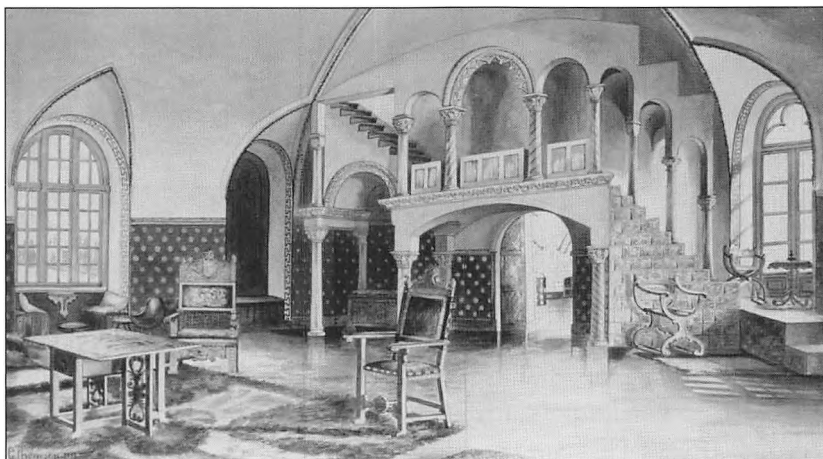
Efter moderens død ønskede prinsesse Feodora at få sit eget hjem, og fik af kejser Wilhelm overdraget godset Bornstedt i nærheden af Neues Palais ved Berlin, et gods, der havde tilhørt kejser Wilhelms moder.

I de meget idylliske omgivelser levede hun nogle lykkelige år, men blev ramt af et voldsomt tyfusanfald og kom sig aldrig helt igen. Senere lammelser bandt hende næsten hjælpeløs til sengen, men hun bevarede en stor åndelig styrke og lod aldrig familien mærke, hvor elendig hun følte sig. Kun 36 år gammel døde hun i byen Oberasbach i Schwarzwald, hvor hun var på kurophold. I sine erindringer vender prinsesse Viktoria Louise tilbage til sin store sorg og til det tomrum, prinsesse Feodora efterlod sig - hun havde bestemt ikke været det, vi i dag kalder en skyggetante.

Helt anderledes synes hendes svigerinde Dorothea, Ernst Günthers gemalinde at have været. De to var næsten jævnaldrende, - der var 6-7 års forskel på dem - men deres opvækst må have været meget forskellig. Prinsesse Feodora var opvokset på det store gods Primkenau som den yngste af en søskendeflok, mens prinsesse Dorothea må have været et meget ensomt barn. Hun var datter af prins Philipp af Saxen-Coburg-Gotha (den østrigske gren) og prinsesse Louise af Belgien. De blev gift i 1874 ved et stort og prægtigt bryllup, hvor den 17-årige ulykkelige brud blev viet til sin 14 år ældre brudgom. Godt nok var han hendes onkel, men de kendte knap nok hinanden. Det var en politisk alliance, og det blev da heller ik-

ke noget lykkeligt ægteskab. Samtidige kilder beskriver prinsen som en hård og brutal mand, og etiketten ved det østrigske hof var streng og stiv. Prinsessen søgte trøst i naturen, bl.a. gennem sin yndlings-sport ridning - ofte ledsaget af ridelæreren, en ungarsk officer. De forelskede sig i hinanden, og prinsessen valgte at forlade sin mand - skilsmisse kunne der ikke være tale om. Den blev først gennemført i 1906.

Deres ældste barn, sønnen Leopold blev hos faderen, mens datteren Dorothea fulgte med moderen og hendes officer. De flakkede rundt i Europa, men slog sig til sidst ned i Sydfrankrig i beskedne kår. Det var en vanskelig tilværelse. Prinsesse Louise søgte uophørligt hjælp hos sine slægtninge - bl.a. hos sin søster Stephanie, der levede i et lige så ulykkeligt ægteskab med den østrigske tronfølger Rudolph - og hos dronning Victoria af England, hvis afdøde gemal prins Albert også hørte til huset Saxen-Coburg-Gotha. Der har næppe været overskud til at give prinsesse Dorothea en standsmæssig opdragelse, og man kan gætte på, at det har været en lettelse, da hun blev forlovet med hertug Ernst Günther fra Gråsten.

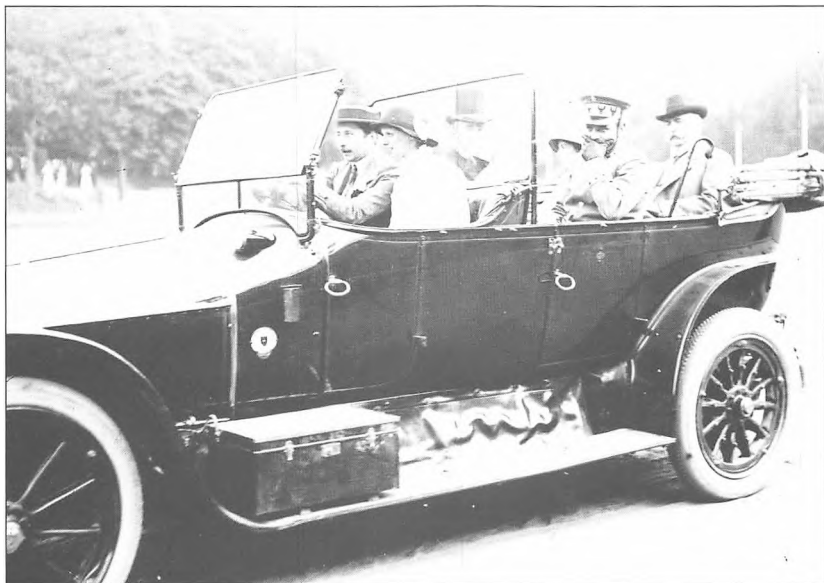
Hertug Ernst Günther indrettede i Langegang en "riddersal" med kunstige hvælvinger af pappaché. Alt dette blev fjernet ved ombygningen i 1936.

Hertug Ernst Günther med gemalinde, Dorothea af Sachsen-Coburg. Hertugen er i det preussiske kavalleris generalsuniform. Hertugen døde 1921 på slottet Primkenau. Enkehertuginde måtte som følge af den tyske marks inflation sælge godset i 1929. Hun overlevede hertugen i 46 år og døde 1967. (Foto: Museet på Sønderborg slot)

De blev gift i 1898, hun var 17 år og han var dobbelt så gammel. Parret opholdt sig ofte på Gråsten slot, hvor han i 1904-05 foretog en større ombygning bl.a. af hasesalen i tidens wagnerinspirede smag. Men mens der foreligger en del beskrivelser af hertugens virke, er hertuginde Dorothea næsten anonym. Det huskes, at hun holdt meget af at bade i Nybøl nor, og der blev anlagt en kørevej, så hertuginde og hendes hofdame kunne køre ned til vandet i en lille hestetvogn. Blandt kuskene var en af havefolkene, Lauenstein, og han har fortalt, at han måtte vente med ryggen til, mens damerne badede. Et enkelt lille vidnesbyrd om hertuginde findes i nogle erindringer, fortalt af en datter af ejeren af Gråsten maskinfabrik, Hans

Heinrich Hein. Hun sang i kirkens kor, og engang blev koret inviteret til chokolade på slottet. Hun skriver, at hertuginde var sød og venlig - hertugen var frygtelig grim!

Fra en køretur i 1914. Hertug Ernst Günther og hertuginde Dorothea er nr. 1 og nr.3 fra højre.(Foto: Museum Sønderjylland).

Den sky og tilbageholdende hertuginde følte sig ikke hjemme i Gråsten, og da hertugen døde i 1921, blev hun på Primkenau. Imidlertid var hendes økonomiske forhold blevet vanskelige, og i 1929 måtte hun sælge godset og en stor del af løsøret. I den forbindelse lykkedes det museumsinspektør Andrup fra Frederiksborg slot at erhverve en stor del malerier, møbler og sølvtøj m.m. med forbindelse til det danske kongehus tilbage til museet .

Den barnløse hertuginde overlevede sin mand i 46 år - hun døde i små kår i 1967. Hun genså aldrig hverken Gråsten eller Primkenau. Det sidste blev totalt ødelagt af de russiske tropper ved slutningen af 2.verdenskrig, og derved forsvandt også de fyrstelige begravelser, deriblandt prinsesse Feodoras og hertug Ernst Günthers grave.

Kilder og litteratur.

Anna Wagemann:

Prinzessin Feodora. 1932

Adolf Bartels:

F.Hugin (Prinzess Feodora von Schleswig-Holstein) "Heimat" nr.1, Januar 1912.

Deutscher Volkskalender
für Nordschleswig 1925:

Eine Dichterin aus Schleswigs
Herzoghaus.

Ulrich Schulte-Wülwer:

Kunstkolonie Ekensund.

Årets gang 2005.

Januar.

Trods indskrænkninger i fyrværkerisalgat blev nytåret skudt ind i Gråsten med vanlig styrke. Som sædvanligt gik det ud over en række postkasser, og også Frelsens Hærs container på centerparkeringen måtte stå for skud.

Den kraftige storm den 8.januar skabte et helt usædvanligt lavvande i Flensborg fjord, så det blev muligt at spadserere på havbunden og tage den nærmere i øjesyn.

For 9. gang har Gråsten apotek afsluttet et rygestopkursus - denne gang med 11 deltagere.

Gråsten - Adsbøl menighedsråd og Nordschleswigsche Gemeinde er gået sammen om at indbyde til en møderække, der skal belyse skoleproblematikken på begge sider af grænsen.

Februar.

Ældresagens datastue på Christiansro er nu fuldt udbygget og tilbyder kurser for både nybegyndere og øvede.

Lokalsamfundene i Kværs, Tørsbøl og Snurom har fundet sammen om et større arrangement i Kværshallen - et "superbanko", hvor overskudet skal gå til ofrene for oversvømmelseskatastrofen i Sydøstasien.

På Rinkenæshus har der været informationsmøde med henblik på at stifte en grænseoverskridende kunstforening.

Hvert år præmierer Gråsten kommune et særlig smukt byggeri. Præmien gik denne gang til Nederbyvej 12, hvor familien har opført et bjælkehus, der på bedste vis er indpasset i de naturskønne omgivelser.

Det præmierede hus på Nederbyvej (Foto: Hans Chr. Lassen)

Marts.

Gråsten frivillige brandværn kan i år fejre 125 års jubilæum. I det forløbne år har brandværnet været kaldt ud 51 gange til vidt forskellige opgaver - heldigvis har man ikke været ude for de helt store ulykker.

Skolebestyrelsen har inviteret til forældrerådsmøde i anledning af at Gråsten skole har sat fokus på begrebet "rummelighed" og har arbejdet med ordets betydning i mange skolesammenhænge.

Gråsten kommune tilbyder lydavis til alle med synshandicap eller lignende. Den kommer en gang om ugen på frivillig arbejdskraft.

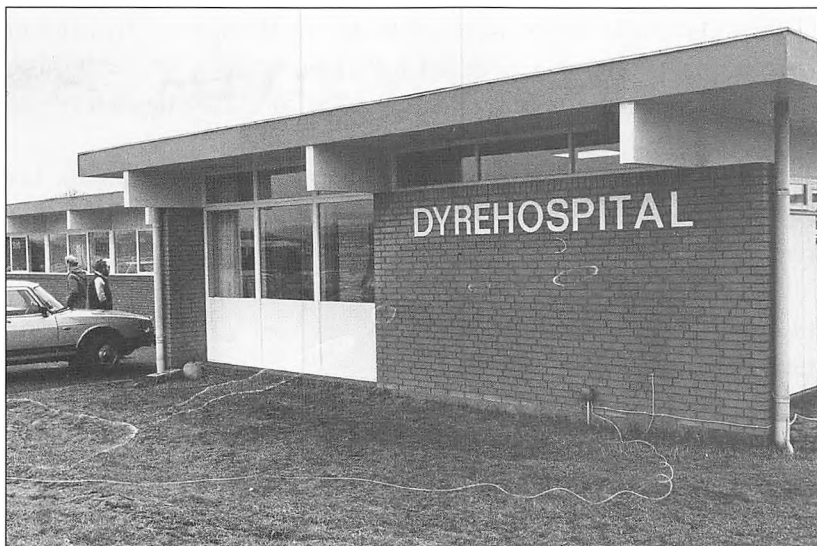
April.

I anledning af 200-året for H.C.Andersens fødsel har 7.klasse på Gråsten friskole holdt "Maratoneventyroplæsning". Kun afbrudt af nattesøvn har lærere og elever læst eventyr op i 24 timer.

Selv om Gråsten er blevet en del af ferieregion Sønderborg, vil Gråsten turistbureau forblive i Gråsten, ligesom samarbejdet med D.S.B. fortsætter.

650 aktionærer i Sydbank kunne på det årlige aktionærmøde glæde sig over meddelelsen om, at året 2004 har været det hidtil bedste i bankens historie.

Gråsten dyrehospital har holdt "åbent hus" for kæledyr, der kunne få deres tænder efterset. Dyrenes ejere havde også lejlighed til at besøge klinikken og dens moderne udstyr.

Maj.

Kværs-Tørsbøl brandværn har rundet de 115 år. Det har i dag 15 aktive medlemmer, hvoraf det ældste har været aktivt i hele 55 år.

Borgmester Bendt Olesen har taget det første spadestik til det nyeste bygningstiltag på havnen - 4 "punkthuse" - blokke, der skal indeholde 55 boliger.

60-året for Danmarks befrielse markeredes traditionen tro med

mindegudstjeneste i Gråsten slotskirke fulgt af mindehøjtideligheden ved frihedsmonumentet, hvor en gammel gråstener, domprovst P.Kiilerich, Ribe, holdt hovedtalen.

Gråsten havekreds har med stor succes prøvet noget nyt "store plantebyttedag" i Ulsnæscetret.

Juni.

Årets "oldtimerløb" kunne mønstre 960 veterankøretøjer, der kunne beses på Ringriderpladsen. Torvet og tilstødende gader var indtaget af 410 Harley Davidson motorcykler.

Post Danmark har besluttet at lukke postkontoret i Gråsten og indrette en postbutik i brugsen i Ulsnæscetret - en beslutning, der kommer bag på mange. Posthuset vil foreløbig tjene som sorteringssted.

"Kunst i kirken" kan netop nu opleves i Rinkenæs gamle kirke. Flensborg fjord kunst- og kulturforening står for arrangementet.

Gråsten roklub har afholdt 24 timers maratonroning. Der blæste en strid vind, men alligevel blev der roet 253 km af de skiftende mandskaber.

Juli.

Gråsten handelstandsforening har lanceret et nyt gavekort. Motivet på kortet er den fotomontage, der blev skabt i anledning af Kronprinsparrets bryllup.

De tre kommunale brandværn har deltaget i en stor fællesøvelse. På Bomhusvej var et fingeret gasudslip opstået ved brud på en gasledning.

Dronning Margrethe og Prins Henrik har indledt sommeropholdet på Gråsten slot - hjerteligt modtaget af borgmester Bendt Olesen og en stor menneskemængde.

Mellem P-pladsen ved Felstedvej og Hjertehøj rager en kæmperodklump 4 m i vejret. Den stammer fra et af Gråstens ældste træer - en ca. 600 år gammel eg, der faldt på grund af ælde.

August.

Rinkenæs gl. kirke gemmer måske på en hemmelighed. I de senere år er gulvet foran koret sunket mere og mere. Det skal undersøges, om der er en krypt under gulvet på dette sted.

11 deltagere fra Kværs-Tørsbøl K.F.U.M. spejdere er netop vendt hjem efter en 5-dages kanotur i Värmland.

Rideskolen har holdt ridelejr for ca. 30 børn og unge med forskellige aktiviteter i ridehallen og i skoven.

På landbrugsskolen har der været afholdt Europamesterskaber for hyrdehunde med over 100 deltagere fra 12 forskellige lande. Samtidig holdt fåreavlerforeningen sin årlige udstilling.

September.

Bofællesskabet Christiansro er blevet selvkørende - en minibus er blevet sponsoreret af en række lokale firmaer.

5 østrigske, 5 tyske og 5 danske soldater har været i gang med at restaurere mindesmærkerne fra 1848 og 1864, bl.a. mindesmærket i "Godtes grue" fra krigen 1848 - 51.

Den 17.september fejredes æblets dag - en helt speciel dag for Gråsten, idet Gråstenæblet blev kåret til "Årets æble".

Det nye boligkvarter Dyrhøj har fået en Æblesti. Efter planen skal der hvert år plantes et æbletræ med fri "plukkeret" for beboerne.

Mindesmærket i "Godtes Gru" (Foto: Hans Chr. Lassen)

Oktober.

Fjernvarmen i Gråsten er fyldt 50 år med "åbent hus" og forskellige arrangementer for både børn og voksne.

Så har der igen været mulighed for at være med til at flytte kærper, inden karpesøen igen fyldes op for at give nye ynglefisk gode muligheder.

En gruppe træer ved slotssøen ser for tiden mærkeligt vinterlige ud. De hvide grene skyldes skarverne, hvis eskremerter overtrækker grenene med et hvidt lag. Fra skovvæsenets side forsøger man at hindre de fredede fugle i at etablere sig i hejrekolonien.

Æbledagene fik Gråsten havn til at syde af liv. Et stort trækplaster var en kunstauktion over værker af 45 kunstnere. For arrangementet stod "Flensborg Fjord Kunst og Kulturforening"

November.

Ved udgravningen i Rinkenæs gl.kirke fandt man et stort og to mindre gravkamre. Det interessanteste fund var en gravsten fra 1500-tallet; selv om den var knækket, kan familien Benniks navn og våben tydes.

Sportsfiskerforeningen har lagt 4 tons grus ned i Fiskbækken for at give bestanden af ørreder bedre forhold.

Folks ødelæggelsestrang giver stadig anledning til undren. Først blev to træer ved Gråsten skole savet over - nu har egen over for politistationen lidt samme skæbne.

Fördeschule har p.t. en stor udstilling med værker af danske og tyske kunstnere.

December.

Ved Østersøen er der blevet anlagt en ny fiskeplads for lystfiskeri - den er indrettet, så den også kan besøges af f.eks. kørestolsbrugere.

Bente Løve Christiansen har udgivet en ny bog "Krøllerier på kendte stier", der i fakta og fantasi fortæller om Gråsten i fortid og nutid. Den er illustreret af Bente Lotte Nybo.

Børnene i Stjernevejens børnehave prøvede at være soldat for en dag, da forældre kredsen havde arrangeret et "træf" med soldater fra sergentskolen, der havde medbragt tøj, telte og andet militært udstyr, som børnene fik lov at prøve.

Gråsten sejlkлуб har afholdt julekapsejls, hvor 24 deltagere dystede i - naturligvis- julepyntede joller.

I slotskirken har de to kor - slotskoret og Gråsten slotskirkes kor sunget julen ind under ledelse af organist Kirsten Langberg.

Lokalhistorisk Arkiv for Graasten By og Egn.

Vi har i 2005 haft besøg af Flemming Wraae og Steen Thunberg, der er i gang med at skrive en bog om jernbanestrækningen Tinglev-Sønderborg. De var interesserede i, om vi havde fotografier og andet materiale om jernbanen her fra området. De scannede en del billeder, og fik også kopier af gamle avisartikler. Til gengæld lovede de os et eksemplar af bogen, når den engang bliver færdig.

I 2005 har to skoleklasser besøgt arkivet som led i deres emneundervisning. De var meget interesserede i, hvad vi arbejder med. Billeder af deres hjem eller gaden, de bor på, havde også deres interesse.

Registreringen af arkivmaterialet har desværre ligget stille siden september p.g.a. edb-problemer, men det har det øvrige arbejde i arkivet ikke. Der er blevet klippet og sorteret avisudklip tilbage fra 40erne og 50erne. Det er Inger Knudsen, Solveig Schrøder, Per Thomsen og Preben Knudsen, der arbejder med dette. De henter i forbindelse hermed mange interessante oplysninger, som efterfølgende kædes sammen med de ting vi kender i forvejen.

Elsebeth Thygesen er i gang med at gennemgå fotograf Ingwersens negativer meget grundigt, da Per Thomsen har observeret, at der blandt dem er nogle af dårlig kvalitet materialemæssigt set, og disse kan skade de øvrige, hvis de ikke bliver sorteret fra.

Fotogruppen er gået i gang igen. Erik Hansen er i færd med at registrere ejendomme i Adsbøl.

I november var det arkivernes dag. Emnet var "Alle har en historie". Vi lavede en lille udstilling om Thilde Witt, stifteren af Ejnar og Thilde Witt Legat, og i forbindelse med den afholdt biblioteket et lørdagskursus om slægtsforskning via internettet. Arkivet holdt åbent for besøgende, og der kom da også nogle interesserede ned til os.

Preben Knudsen sørger for, at vores hjemmeside hele tiden er op-

dateret, vi har ikke nogen tal på, hvor mange der har besøgt den i løbet af året.

Arkivets medarbejdere har også i 2005 deltaget i relevante kurser og møder, herunder årsmødet i LASS (Lokal Arkivernes Sønderjyske Sammenslutning)

Der har i årets løb været 70 besøgende i arkivet, og vi har haft omkring 60 henvendelser via mail, telefon og breve. Af afleveringer har der været omkring 50.

Fra Ahlmannsfamilien har vi modtaget statutter, regnskaber og beretninger fra de Ahlmannske Stiftelser.

Erik Damsgaard har sendt sin levnedbeskrivelse, en samling nødpengesedler og korpsvagtimester Lauritsens beretning om forholdene i Gråsten i august 1943.

Ingeborg Jacobsen har skrevet om Helligsøgård og vedlagt en del fotos.

Tim Hansen har givet os sin samling af Sønderjyske Årbøger og vi har fået kontorassistent Hasbergs samling af avisudklip. Desuden har vi modtaget postkort, billeder, slægtstavler og andre spændende ting.

Else Egholm

Historisk Forening for Graasten By og Egn.

Generalforsamlingen blev afholdt d.20. april 2005 på Rinkenæshus. Der var mødt 60 medlemmer. Hans Jørgen Albrechtsen valgte at træde ud af bestyrelsen. Ruth Jensen blev valgt til nyt bestyrelsesmedlem, og der var genvalg af Per Thomsen, Hans Chr. Lassen og Mogens Jacobsen.

Preben Vagn Knudsen fortalte og viste billeder fra karpedriften i Gråsten statsskovdistrikt. Det var et interessant foredrag.

11.maj havde foreningen arrangeret en kursusaften for bestyrelsesmedlemmer og arkivmedarbejdere, hvor Kim Furdal fortalte om billedregistrering.

Historiens dag d.22.maj var af kulturminister udpeget til at være "Historiens dag", hvor vores historie og kulturarv skulle vises frem - det skulle være en dag for familien. Sammen med arkivet arrangerede vi en rundvisning i slotshaven, hvor slotsgartner Eva Lau Olsen fortalte, og i kirken fortalte Hans Bille. Rundvisningen havde ca. 200 deltagere.

16. juni aftenudflugt til Kværs. Vi kørte i bus til Ladegård, hvor Hans Lilleør viste rundt og fortalte om livet på Ladegård før og nu. Bogen:"Den onde herremand på Ladegaard" blev også nævnt. Derefter kørte vi til Kokhave, hvor vi blev budt velkommen af Karl Gert Festersen. Han fortalte om Kokhave og kom bl.a. ind på den brændevin, der blev fremstillet på stedet. Vi kørte videre og gjorde holdt et øjeblik på Limbækvej, hvor Gert Conradsen fortalte om landskabets geologi. Turen fortsatte til "æ flysand". Den meget interessante tur i lokalområdet sluttede med aftenkaffe i Kværs forsamlingshus.

4.september havde vi en eftermiddagstur på Hærvejen. Vi kørte til Frøslevlejren, og herfra blev vi guidet af Christian Brodersen. Vi

kom bl.a. forbi Bommerlundstenen, Løgtermarken, Rønsdam og den krumme vej. Derefter kørte vi videre til Nyhus og gik en tur ved søen. Kaffen fik vi på Handved kro. På hele turen øste Christian Brodersen af sin store viden.

I november var bestyrelsen og arkivmedarbejdere inviteret til fællesmøder i lokalhistoriske foreninger og arkiver i Aabenraakredsen og Sønderborgkredsen. Mødet i Aabenraakredsen fandt sted i Ensted og Sønderborgkredsens på Kegnæs, hvor vi deltog for første gang.

Ved efterårsmødet d.23.november i Ahlmannsparken fortalte Svend Erik Ravn om "Sønderjysk humor fra pikkelhue til æ Rummelpot" - ja sønderjysk er noget særligt! Der var stort fremmøde. Årsskriftet blev udleveret til medlemmerne. Tak til alle, der har arbejdet med indhold og udformning af endnu et flot eksemplar.

Der er en gruppe, der har arbejdet med at få genoptrykt Poul Andersens bog "Graasten - et slot og et sogn" . Forskellige fonde blev søgt, og følgende har bidraget: BHJ-GRUPPENS FOND, Sydbank Sønderjyllands Fond og Danske Bank, Gråsten afdeling. Bogen blev præsenteret på efterårsmødet, og den kan købes i boghandelen eller på arkivet til en pris af 180 kr.

I årets løb er der afholdt 4 bestyrelsesmøder. Medlemstallet har de sidste 3-4 år været ret konstant på omkring 445 .

Bodil Gregersen

Bestyrelsen pr.1.september 2006

Formand

Bodil Gregersen Klokkevej 2, Rinkenæs 74 65 31 81

Næstformand

Hans J.Bollmann Vestermark 4, Kværs 74 65 94 25

Kasserer

Anne Marie Nissen Ahlmannsvej 19 74 65 19 01

Sekretær

Birgitte Hell Ahlmannsvej 3 74 65 91 86

Arkivleder

Else Egholm Tolbodgade 6 74 65 12 43

Øvrige

Mogens P.C.Jacobsen Ahlefeldvej 16 74 65 00 42

Ruth Jensen Kværsløkke 18, Kværs 74 65 94 82

Hans Chr.Lassen Klokkevej 1, Rinkenæs 74 65 10 76

Hans Paulsen Domhusparken 7 st.th. 74 65 10 70

Per Thomsen Stjernevej 25 74 65 10 29

